

Natura 2000-gebied Aamsveen

Een cultuurhistorische inventarisatie en waardering

Rapportnummer CA1721-Aamsveen

Colofon

Titel: D. Worst (2018). *Natura 2000-gebied Aamsveen. Een cultuurhistorische inventarisatie en waardering.*

Opdrachtgevers: Landschap Overijssel
Poppenallee 39
7722 KW Dalfsen

Martijn Horst
(Projectleider Landschap)

Frank Meijer
(Projectleider Natura 2000 Aamsveen)

Opdrachtnemer: Cultuurland Advies
Postbus 20
8180 AA Heerde

drs. ing. Dennis Worst
(Projectleider Landschap & Cultuurhistorie)

Projectcode: CA1721_Aamsveen

Versie: 1.0

Datum: 29 juni 2018

Publicatierechten: Deze rapportage is een intern document van Landschap Overijssel. Op basis daarvan is beeldmateriaal opgenomen. Wanneer Landschap Overijssel besluit om over te gaan tot een publiekpublicatie, zowel digitaal als analoog, moet vooraf na worden gegaan in hoeverre het beeldmateriaal vrij gebruikt mag worden.

Samenvatting

Inleiding

Met het oog op de komende landschappelijke ingrepen in het Natura 2000-gebied Aamsveen heeft Landschap Overijssel aan Cultuurland Advies de opdracht gegeven om de cultuurhistorische en archeologische elementen in en rondom het Aamsveen te inventariseren en te waarderen. Zodoende kan de organisatie in een vroeg stadium weloverwogen keuzes maken bij gebiedsingrepen die zullen worden uitgevoerd om de unieke ecologische waarden binnen het Natura 2000-gebied te behouden en herstellen.

Het natuurlijke landschap – tot 800 n. Chr. (Fase 1)

Het natuurlijke landschap van het Aamsveen kent een belangrijke driedeling: westelijk van het Aamsveen vinden we een stuwwal (Saale-ijstijd), in het Aamsveen ligt het dekzand deels aan de oppervlakte en deels onder het veen (Weichsel-ijstijd) en bovenop dit dekzand heeft zich veen gevormd (Holoceen). Een deel van dit veenpakket is sinds de middeleeuwen afgegraven en vervlogen tot lucht (geoxideerd) waardoor het dekzand op steeds meer plekken wederom aan de oppervlakte ligt. Tot de bronstijd en vanaf de volle middeleeuwen hebben in en rondom het gebied mensen geleefd. **Vooraf de hoog opgestoven dekzandruggen zijn in dit kader van groot belang. Doordat ze geheel of gedeeltelijk bedolven zijn geraakt onder het veen is het bodemprofiel vaak nog intact. Daarmee is de kans groot dat archeologische vondsten en bewoningssporen nog in de ondergrond aanwezig zijn. Om deze reden zijn de dekzandruggen in het Natura 2000-gebied aangewezen als 'terrein van hoge archeologische verwachting'.**

Middeleeuwse dorpslandschappen – 800 tot <1773 (Fase 2)

In de periferie van de stad Enschede heeft het Aamsveen binnen de Esmarke altijd een belangrijke functie vervuld. Het hoogveengebied en de zone met broekbos en meer open veenvegetaties (zeggeveen) werden door de markegenoten van de Esmarke gebruikt voor het extensieve weiden van vee, als hakhout en natuurlijk voor de turfwinning. Daarnaast was het Aamsveen van belang vanwege de grensligging en de waarde van veen als brandstof. **Prachtig is de landschappelijke zonering binnen het Aamsveen van de vennen en het broek aan weerszijden van de Glanerbeek. Ten oosten van de Glanerbeek begint een zone van dellen, gevolg door zones van koeln langs de rijksgrens met Duitsland.** Het zijn historische landschapszones gereconstrueerd op basis van toponiemen waarbij iedere zone zijn eigen specifieke vegetatie kende.

De belangrijkste cultuurhistorische elementen die nog steeds zichtbaar zijn in het Natura 2000-gebied hangen samen met de middeleeuwse veenwinning, de grensligging en het middeleeuwse extensieve agrarische gebruik van het gebied. Voorbeelden zijn de welbekende kluundellen, de zetwallen of veenruggen, greppelstructuren van de veenboekweitverbouw, rijksgrenspalen, de Glanerbeek en enkele oude zijtakken, wegen, zandwinningskuilen en historische laatmiddeleeuwse erfstructuren zoals dat van erve Lucassen.

Recente landschappen – <1773 tot het heden (Fase 3)

Het belang van het Aamsveen wordt onderstreept doordat het veengebied relatief vroeg is verdeeld onder de ingezetenen van de Esmarke. **Iedere eigenaar kreeg een eigen veenperceel toegewezen waardoor het Aamsveen zijn karakteristieke, fijnmazige en langgerekte verkaveling verkreeg. Wanneer deze verdeling precies is ontstaan is nog onbekend. De verdeling geschiedde in ieder geval nog vóór 1773. Het verkavelingspatroon wordt nog steeds weerspiegelt door veenruggen, wallen, greppels en sloten die misschien wel een vol- of laatmiddeleeuwse oorsprong kennen.**

De laatste twee eeuwen hebben in Nederland voor een ware landschappelijke transformatie gezorgd. Eerst waren er de agrarische ontginningen nadat de gemeenschappelijke markegronden in het zandlandschap werden verdeeld. En in de naoorlogse periode volgden nog eens de talloze ruilverkavelingen. Vanuit dat perspectief zijn de landschappelijke ingrepen binnen het Natura 2000-gebied beperkt gebleven. Her en der zijn in de twintigste eeuw stukken veen ontgonnen voor agrarische doeleinden. Deze percelen zijn momenteel weer omgevormd tot natuurland. **Rondom de agrarische ontginningen zijn greppel en walstructuren aangelegd die ook nu nog herkenbaar in het gebied aanwezig zijn. Andere cultuurhistorische relictten vormen de voormalige turfstrooifabriek, de bomkraters uit de Tweede Wereldoorlog en natuurlijk de wegen door het Aamsveen.**

Nadat het gebied in handen is gekomen bij Landschap Overijssel is er een nieuwe laag aan het landschap toegevoegd. Zo zijn er in het kader van het natuurbeheer nieuwe poelen aangelegd, is er een ven gegraven en zijn er veendammen of compartimentdammen aangelegd haaks op de nog bestaande veenruggen.

De Glanerbeek die van oudsher langs de westkant van het Aamsveen stroomt.

Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen

Tijdens de het inventarisatieproces zijn zowel bestaande als verdwenen elementen in kaart gebracht. De verdwenen relictten kunnen gebruikt worden ter inspiratie bij herstel- of inrichtingsmaatregelen. Nog aanwezige cultuurhistorische of archeologische relictten vertegenwoordigen ook nu nog een specifieke waarde. Niet alle elementen zijn echter even waardevol. Daarom is voor alle nog bestaande aanwezige cultuurhistorische elementen een waardering uitgevoerd. Hieruit is naar voren gekomen dat er uit elk van de drie tijdsperiodes nog belangwekkende cultuurhistorische en/of archeologische elementen aanwezig zijn. Vooral de relictten die een samenhang hebben met het hoogveen en de verveningsgeschiedenis binnen het Aamsveen zijn zeer hoog gewaardeerd. Het gaat dan om de veenruggen/zetwallen, de kluundellen en een veenvlak met structuren van de voormalige veenboekweitbrandcultuur. Ook de oude bedding van de Glanerbeek die nog gaaf aanwezig is heeft een zeer hoge waardering gekregen.

Beheersmaatregelen voor aardkundige en cultuurhistorische elementen

Nadat alle archeologische- en cultuurhistorische elementen zijn geïnventariseerd en gewaardeerd is het de vraag hoe de nog aanwezige elementen richting de toekomst toe behouden kunnen worden. Voor de drie verschillende fasen is voor ieder nog aanwezig cultuurhistorisch element een advies gegeven over de te vermijden werkzaamheden en de aanbevolen maatregelen om het element naar de toekomst toe te behouden. In sommige gevallen is een specifiek advies gegeven. Behoud van specifieke elementen kan namelijk ook doordat het bijvoorbeeld onaangetast in de bodem bewaard blijft. Bijvoorbeeld doordat veenruggen met veen overgroeid raken.

Kansencatalogus en onderzoeksaanbevelingen

Uit de kansencatalogus blijkt dat iedere fase specifieke kansen biedt. Daarbij liggen er niet enkel en alleen kansen voor het herstel en behoud van cultuurhistorische elementen. Vele elementen of historische landschappelijke zones bieden juist perspectief en meekoppelkansen voor het herstelplan dat is opgesteld voor

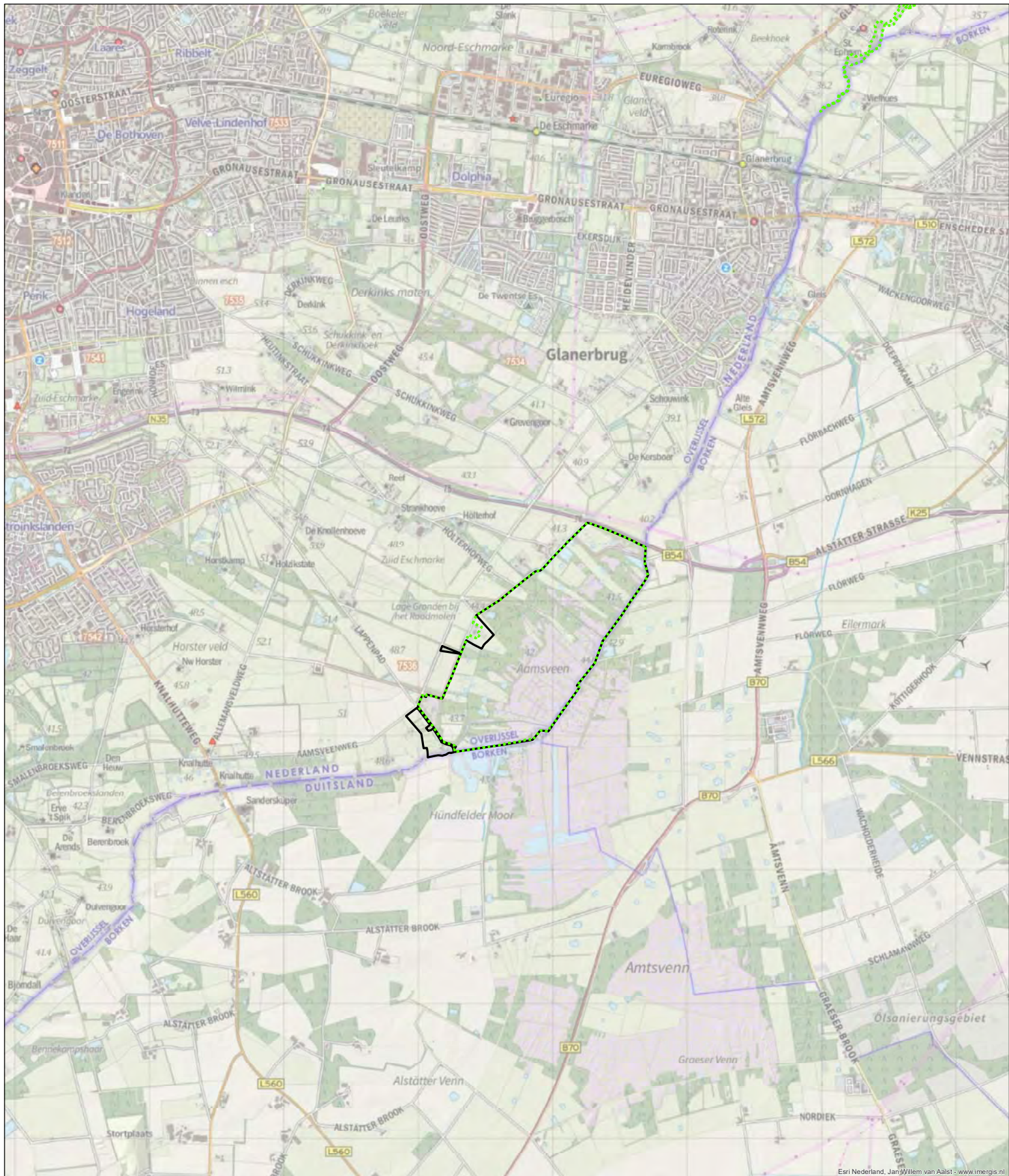
het Natura 2000-gebied Aamsveen. Dat er zoveel kansen liggen hoeft geen verbazing te wekken. Eeuwenlang heeft er een wisselwerking bestaan tussen mens en landschap waarbij vegetaties gehandhaafd bleven die we kunnen scharen tot natuurlijke of half natuurlijke biotopen die binnen het huidige Natura 2000-gebied weer ontwikkeld dienen te worden.

Naast de historische landschappelijke zones en cultuurhistorische elementen zijn er ook vele verhalen die het gebied interessant maken. Het zijn deze verhalen die inwoners en bezoekers uitnodigen het gebied te bezoeken en er meer over te weten te komen.

Het Aamsveen weergegeven op de topografische kaart uit 2018. De grenzen van het Natura 2000-gebied worden weergegeven door een groen geblokte lijn. Eigendommen van Landschap Overijssel staan op de kaart aangegeven met een zwarte lijn.

Ligging van het Aamsveen

Esri Nederland, Jan Walem van Aalst - www.imeris.nl

Legenda

Begrenzing

- Natura-2000 gebied
- Aamsveen

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
28-06-2018

Versie
Conceptversie

Schaal

0 375 750 1.500
Meters

Inhoudsopgave

Colofon	2
Samenvatting	3
1. Inleiding	9
Aanleiding en doelstelling	9
Methodiek	9
Opzet rapport en leeswijzer	10
2. Het natuurlijke landschap - tot 800 n. Chr. (Fase 1)	11
Stuwwallen en tongbekkens in het Pleistoceen	11
Razendsnelle veenontwikkeling in het Holoceen	15
Prehistorische bewoning	16
Samenvatting: natuurlijk landschap en prehistorische elementen	18
3. Middeleeuwse dorpslandschappen - 800 tot <1773 na Chr. (Fase 2)	19
De vroegmiddeleeuwse wereldlijke en geestelijke ontwikkeling (800 tot ca. 1000)	19
Hoofdhof en borg in de stad Enschede	22
De Hölterhof bij het Aamsveen (1100 – 1300)	23
De indeling van het middeleeuwse cultuurlandschap in de Esmarke -(800 – heden)	25
Het bestuur van de Esmarke - marken en markegenoten in de late middeleeuwen (1200 – 1500)	29
De boeren van de Esmarke en het markeboek (1500 – 1773)	30
Toponiemen in het Aamsveen en het broekbos langs de Glanerbeek (800 – 1900)	31
De rijksgrens tussen Nederlands en Duitsland door het Aamsveen (1541 - 1816)	39
Samenvatting: cultuurhistorische elementen in het Aamsveen	43
4. Recente landschappen – 1773 tot het heden (Fase 3)	45
De verdeling van het Aamsveen (<1773)	45
De markeverdeling van de Esmarke (1845)	48
De eerste keuterontginningen aan de rand van het Aamsveen (<1773 – 1900)	49
Veranderingen in de landbouw en agrarische ontginningen in het Aamsveen (1900 – heden)	50
Mechanisatie turfwinning met een turfstrooiefabriek (1914 – 1962)	51
Tweede Wereldoorlog en naoorlogse ontwikkelingen in en rondom het Aamsveen (1940 – heden)	52
Verhalen uit het Aamsveen (1850-1950)	53
Samenvatting: cultuurhistorische elementen in het Aamsveen	55
5. Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen	57
Waarderingsmethodieken	57
Waarderingsmethodiek voor cultuurhistorische elementen	57
Waardering van aardkundige en cultuurhistorische elementen	58
6. Beheermaatregelen voor aardkundige en cultuurhistorische elementen	62
Aardkundige elementen uit hoofdstuk 2 (kaart 1)	62
Cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 3 (kaart 2)	62
Cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 4 (kaart 3)	66
7. Kansencatalogus en onderzoeksaanbevelingen	68
Het natuurlijke landschap en prehistorische bewoning	68
Middeleeuws dorpslandschap	68
Recente landschap	70
8. Literatuurlijst	71

>>

Het Aamsveen weergegeven op een historische kaart zo rond het jaar 1900. De grenzen van het Natura 2000-gebied worden weergegeven door een groen geblokte lijn.

Het Aamsveen rond 1900

Esri Nederland, Kadaster, Gemeentekaart (1:m 1.768.000), TK200 (1:m 1.192.000), TMK 500 (1:m 1.48.000), Bonnebladen (1:m 1.6.000), Esri Nederland, Kadaster, Gemeentekaart (1:m 1.768.000), TK200 (1:m 1.192.000), TOP50 (1:m 1.48.000), Bonnebladen (1:m 1.6.000)

Legenda

Begrenzing

- Natura-2000 gebied
- Aamsveen

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
28-06-2018

Versie
Conceptversie

Schaal

0 250 500 1.000
Meters

1. Inleiding

Aanleiding en doelstelling

Tegen de Duitse grens ligt onder de rook van Enschede het Natura 2000-gebied het Aamsveen. Dit hoogveenrestant ligt zowel in Nederland als in Duitsland. Het Nederlandse deel is zo'n 145 ha groot en is hoofdzakelijk in eigendom van Landschap Overijssel. Ecologisch gezien vormt het Aamsveen samen met het Korenburgerveen het enige Nederlandse hoogveen waar de overgangszone tussen de minerale zandgronden en het hoogveen (*lagg-zone*) nog relatief intact aanwezig is. Door knelpunten in de waterhuishouding en een te hoge stikstofdepositie staan de ecologische waarden van het Natura 2000-gebied echter onder druk.

Vanwege de unieke ecologische waarden is richting de toekomst ingezet op behoud en herstel van het hoogveenlandschap. In dit kader liggen er vanuit het Natura 2000 en de PAS-regeling twee kernopgaven: ontwikkeling van het hoogveen en behoud en ontwikkeling van enkele habitattypen in de zwak gebufferde *lagg-zone* tussen de Glanerbeek en het hoogveen.¹ De uitwerking van deze kernopgaven zullen gepaard gaan met specifieke gebiedsingenrepen. Vanwege deze opgaven is het van belang ook inzichtelijk te hebben welke cultuurhistorische, archeologische en landschappelijke waarden, naast de ecologische, het gebied bevat. Het huidige landschap is immers tot stand gekomen door een eeuwenlange wisselwerking tussen mens en natuur. Landschappelijke ingrepen hebben belangrijke gevolgen gehad, zelfs zodanig dat er half natuurlijke biotopen zijn ontstaan die thans behoudenswaardig zijn. Het gaat daarbij om herstellende hoogvenen & zwak gebufferde *lagg-zone* met heischrale graslanden, vochtige heiden, blauwgraslanden en pioniersvegetaties met snavelbiezen. Tevens zijn er door menselijke ingrepen landschappelijke structuren en elementen ontstaan die soms al eeuwenlang onveranderd in het landschap aanwezig zijn. Iedere regio kent zijn eigen specifieke cultuurhistorische elementen. Vaak zijn het dit soort elementen die een regionaal landschap karakter geven.

Met het oog op de komende landschappelijke ingrepen heeft Landschap Overijssel aan Cultuurland Advies de opdracht gegeven om de cultuurhistorische en archeologische elementen in en rondom het Aamsveen in kaart te brengen. Zodoende kunnen er weloverwogen keuzes worden gemaakt omtrent de cultuurhistorische elementen die passen binnen het huidige rijksbeleid. Daarin is namelijk bepaald dat cultuurhistorische waarden uitdrukkelijk moeten worden meegewogen in ruimtelijke plannen.²

Methodiek

Wereldwijd kunnen landschappen vergeleken worden met een boek. Door de eeuwen heen zijn er door natuurlijke en culturele processen steeds nieuwe bladzijden (lagen) aan toegevoegd. Dit dynamische karakter maakt het inventariseren en waarderen van landschappen en de daarin gelegen cultuurhistorische elementen een delicate kwestie. Landschappen en cultuurhistorische elementen kunnen naast elkaar of juist gestapeld voorkomen. Om grip te krijgen op deze landschapsdynamiek maakt Cultuurland Advies gebruik van de landschapsbiografie voor cultuurhistorische inventarisaties. Het voordeel van deze methodiek is dat een landschapsbiografie inhoudelijk alle perioden van het landschap doorloopt en niet blijft steken bij één beperkte periodeanalyse.³

In de praktijk betekent dit dat de inventarisatie van cultuurhistorische en archeologische elementen wordt uitgevoerd aan de hand van drie tijdsperioden: het natuurlijke landschap, het middeleeuwse dorpslandschap en het recente landschap. Synchroon met de inventarisatie wordt ook het verhaal van het landschap in kaart gebracht. In de eerste tijdsperiode is dit verhaal sterk gericht op de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Voor het middeleeuwse en het recente landschap wordt vooral gekeken naar belangrijke ontwikkelingen in de bewoningsgeschiedenis en de invloed daarvan op het landschap.

Het inventariseren van landschapstypen en cultuurhistorische elementen gebeurt met behulp van een GIS-database per thema of gebied. Door dit alles onder te brengen in een database kunnen structuren, objecten of landschapszones via zoektermen bevraagd en geordend worden. Bijvoorbeeld op basis van chronologie, thema, legendaanheid of landschapstype. Naast nog aanwezige objecten en structuren zijn ter inspiratie ook reeds

¹ Bell, Van 't Hullenaar & Jansen 2018, 1 (concept).

² Wijziging Besluit ruimtelijke ordening (Bro) naar aanleiding van de Modernisering Monumentenwet (MoMo).

³ Horst & Spek 2014, 103-125.

verdwenen elementen aan de database toegevoegd. De gehele database zal via vectorbestanden beschikbaar komen voor Landschap Overijssel.

Opzet rapport en leeswijzer

Gebruikmakend van de landschapsbiografie wordt een aantal stappen doorlopen om te komen tot een volwaardige cultuurhistorische waardenkaart. De inhoudelijke hoofdstukken (hoofdstuk 2, 3 en 4) zijn chronologisch geordend en opgedeeld in thematische paragrafen. In hoofdstuk 5 staat de waardering van de cultuurhistorische elementen centraal. Het laatste hoofdstuk geeft informatie over welke beheersmaatregelen nodig zijn voor behoud van specifieke cultuurhistorische elementen. Vervolgens wordt afgesloten met een kansencatalogus en een kanskaart.

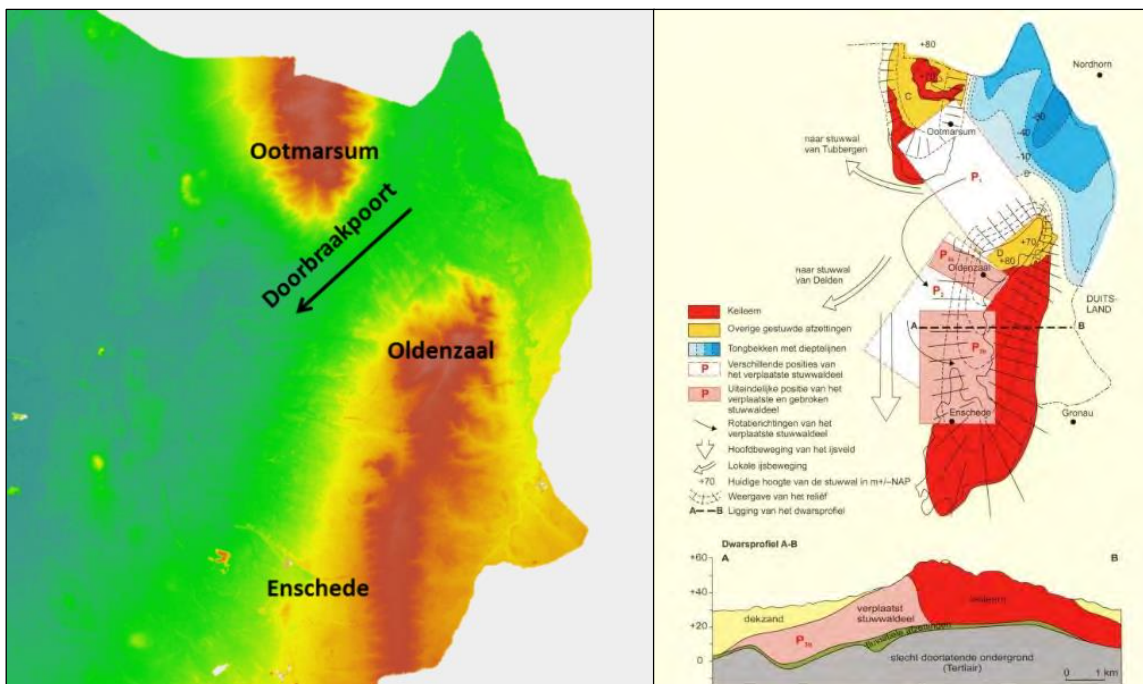
Een foto met het zicht op het 'Middenpad' en daarachter het hoogveen. Vanwege de historische eigendomssituatie bestond het Aamsveen uit langgerekte kavels. Op de foto zijn deze zichtbaar door de elzensingels.

2. Het natuurlijke landschap - tot 800 n. Chr. (Fase 1)

Stuwwallen en tongbekkens in het Pleistoceen

De ontwikkelingen binnen het Aamsveen kunnen niet los gezien worden van veel oudere geologische processen van soms wel honderden duizenden jaren geleden. We beginnen daarom in het Pleistoceen; een geologisch tijdvak dat maar liefst duurde van 1,8 miljoen jaar tot zo'n 11.000 jaar geleden. Tijdens het Pleistoceen werden koude perioden (ijstijden) afgewisseld door warme perioden. Van groot belang voor de ontstaansgeschiedenis van de omgeving Enschede – Haaksbergen – Ahaus is de ijstijd die tussen 370.000 – 130.000 jaar geleden plaatsvond. Deze koude periode staat bekend als de Saale-ijstijd. Vanuit Scandinavië reikten zeer grote gletsjers tot ver in Nederland. Tijdens de maximale ijsuitbreiding ongeveer 150.000 jaar geleden kwam het ijs ongeveer tot de grens Haarlem – Utrecht – Nijmegen. Eén van deze uit het noordoosten afkomstige ijslobben van honderden meters dik groef zich in tussen Ootmarsum – Oldenzaal en Nordhorn. Hierdoor ontstond een wel tachtig meter diepe vallei: het Tongbekken van Nordhorn. Tevens leidde opstuwung vanuit dit Tongbekken van Nordhorn een gesloten stuwwalboog bestaande uit de stuwwalreeks van Uelsen, Ootmarsum, Oldenzaal en Enschede, waarin oudere grondlagen schuin zijn opgestuwd en tot vlak of nabij het oppervlak reiken. Tussen Ootmarsum en Oldenzaal is later een ijslob door de stuwwal heen gebroken (doorbraakpoort) waardoor een deel van de stuwwal in de richting van Enschede is verschoven en als het ware tegen de bestaande keileemrug is 'aangeplakt'.⁴

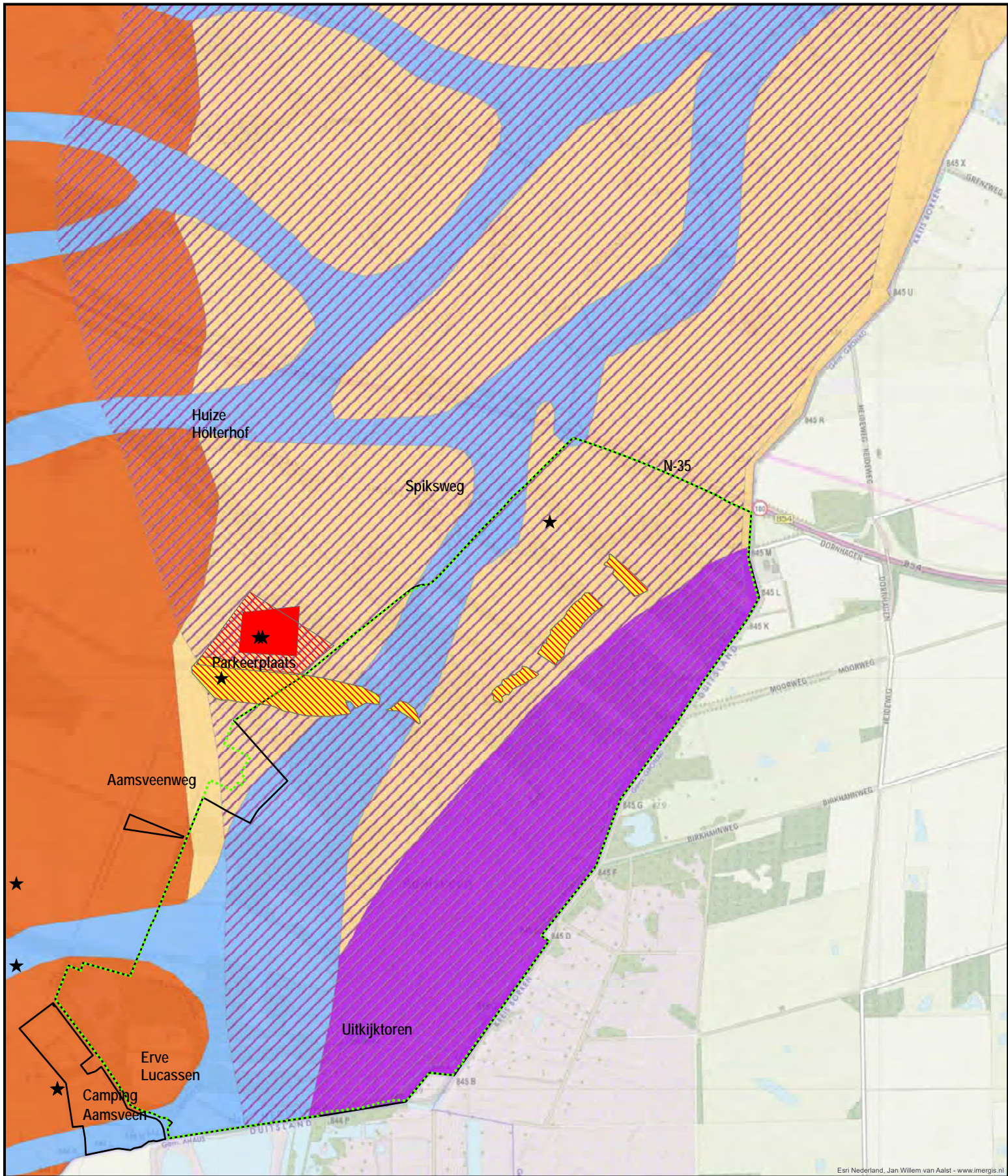
Nadat de stuwwallen van Ootmarsum en Oldenzaal waren gevormd bleef het ijsfront schuiven. Zelfs zodanig dat de dikke ijsgletsjers over de stuwwallen heen werden geduwd. De stuwwallen werden hierdoor afgevlakt en er werd een dunne laag keileem op de stuwwal afgezet. Keileem is een mix van tot gruis verpulverde stenen, leem, zand en grind. Het werd onder het landijs afgezet op het contactvlak tussen het ijs en de ondergrond. Het voorkomen van keileem op de stuwwal van Ootmarsum en Oldenzaal bewijst dus dat deze door ijsgletsjers zijn 'overreden'. De keileemlaag is nabij Enschede zo'n 20 meter dik. Onder het keileem vinden we oudere gestuwde grondlagen, in dit geval gaat het om zeer oude Eocene kleien die zijn gevormd in het Tertiair.

Rechts van Ootmarsum en Oldenzaal ligt het 'tongbekken van Nordhorn'. Tussen beide plaatsen is de stuwwal doorgebroken. De afbeelding rechts geeft weer hoe het stuwwaldeel naderhand is verschoven en achter de bestaande keileemrug (rood) is geplakt.

⁴ Jongmans *et al.*, 2013, 222-223; Ebbens en Van het Loo 1992, 19-24.

Kaart 1 - Het natuurlijke landschap van het Natura 2000-gebied Aamsveen (tot 800 n. Chr.)

Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl

Legenda

Archeologie

- ★ Vindplaats steentijd - bronsijd
- Archeologie - archeologisch monument (bronsijd)
- ▨ Terrein van hoge archeologische verwachting

Begrenzing

- ▬ Natura-2000 gebied
- ▬ Aamsveen

Het natuurlijke landschap

- ▨ Verdwenen veengebied
- Dekzandrug
- Dekzandlandschap
- Hoogveenlandschap
- Rivier- en beekdallandschap
- Stuwval- en keileemlandschap

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
28-08-2018

Versie
Eindversie

Schaal

0 125 250 500 Meter

In het diepe Tongbekken van Nordhorn vinden we thans het Dinkel- en het Vechtdal, terwijl vooral het dal van de Duitse Flörbach, en in iets mindere mate de Glanerbeek, als een zijdal van de Dinkel beschouwd mogen worden. Een aanwijzing dat het Aamsveen niet helemaal meer tot het tongbekken gerekend kan worden, is de aanwezigheid van de keileem in de ondergrond. Deze keileemlaag helt vanaf de stuwwal af en ter hoogte van de Nederlands – Duitse grens is de keileemlaag nog immer aanwezig onder een drie meter dik zandpakket. Op plaatsen in het tongbekken en in oude rivier valleien is deze keileemlaag verdwenen door erosie, iets wat in het Aamsveen dus niet het geval is.

De Weichsel-ijstijd

Tijdens een relatief kortdurende warme periode na de Saale-ijstijd smolt het landijs. Het zeer diep ingesneden tongbekken van Nordhorn raakte langzaam aan opgevuld met sedimenten. Al snel werd het opnieuw kouder en brak een nieuwe ijstijd aan: de Weichsel-ijstijd die duurde van 115.000 – 11.000 jaar geleden. De Weichsel-ijstijd wordt beschouwd als de laatste ijstijd die de wereld heeft gekend. Hoewel het landijs Nederland niet bereikte heerste er een zeer ijzig toendraklimaat. Door de koude omstandigheden was de toplaag van de bodem constant bevroren (permafrost) en harde winden waaiden over het kale landschap.

De constant bevroren bodem had als gevolg dat tijdens perioden van dooi en neerslag het water oppervlakkig afstroomde. Vanaf de stuwwal vormden zich zo in oostelijke richting (naar het Aamsveen) ondiepe erosiedalen die zich in het dal zelf in noordoostelijke richting voortzetten. Op deze wijze raakte de plaatselijke riviervallei vooral gevuld met erosiemateriaal van de stuwwal. Gedurende het Laat-Pleniglaciaal (zo'n 30.000 tot 12.500 jaar geleden) kreeg de wind een sterke invloed op het landschap. Het droge aan de oppervlakte liggende zand werd door de wind meegevoerd en afgezet in bestaande vochtige terreindepressies. Dit fijne, lemige zand heeft een sterke gelaagdheid en is bekend geworden onder de naam 'Oud Dekzand'. Plaatselijk ligt het vrij dicht, of zelfs aan het maaiveld (leemrijke zanden).⁵

Vooraf in de laatste fase van de Weichsel-ijstijd zien we dat het landschap van uiterlijk verandert. In deze periode die zo'n 13.000 tot 10.000 jaar geleden plaatsvond wisselden de temperaturen sterk. Gedurende enkele koude perioden kreeg de wind wederom vat op het kale landschap waardoor zand vanaf de stuwwal en uit drooggevalen beekbeddingen werd opgenomen en opnieuw werd afgezet (het jong dekzand). Bovenop de keileemlaag is op deze wijze een dekzandpakket afgezet. Ter hoogte van de Nederlands – Duitse grens is dit pakket zo'n drie meter dik en naar het westen toe wordt de laag steeds dunner tot ongeveer één meter ter hoogte van de Glanerbeek.⁶

Lokaal werd het dekzand ook afgezet in langgerekte dekzandruggen die evenwijdig liggen aan oude beddingen of voormalige natte laagten. Dergelijke ruggen bevatten veel microreliëf en kennen over korte afstanden soms relatief grote hoogteverschillen van soms wel enkele meters. Deze langgerekte reliëfrijke dekzandruggen dazomen plaatselijk in het Aamsveen, vooral daar waar het veen is geoxideerd. De meeste ruggen kennen een noordoost-zuidwestelijke oriëntatie. Afwijkend is de hoge dekzandrug die parallel ligt in het verlengde van de Roodmolenweg. Op de kaart van het natuurlijke landschap zijn deze hooggelegen dekzandruggen apart aangegeven. Vooral omdat ze, indien de bodem niet verstoord is, een hoge archeologische verwachtingswaarde hebben. De hooggelegen ruggen waren ideale vestigingslocaties in de overwegend natte omgeving. Verderop in dit rapport is deze verwachtingswaarde nader omschreven.⁷ Uit een gedetailleerde bodemkartering blijkt dat de bovengrond van de dekzandruggen worden gerekend tot de leemarme haardpodzolgronden (Hd21) en de iets lagere delen van de ruggen zijn gekarteerd als leemarme veldpodzolgronden (Hn21).⁸

>>

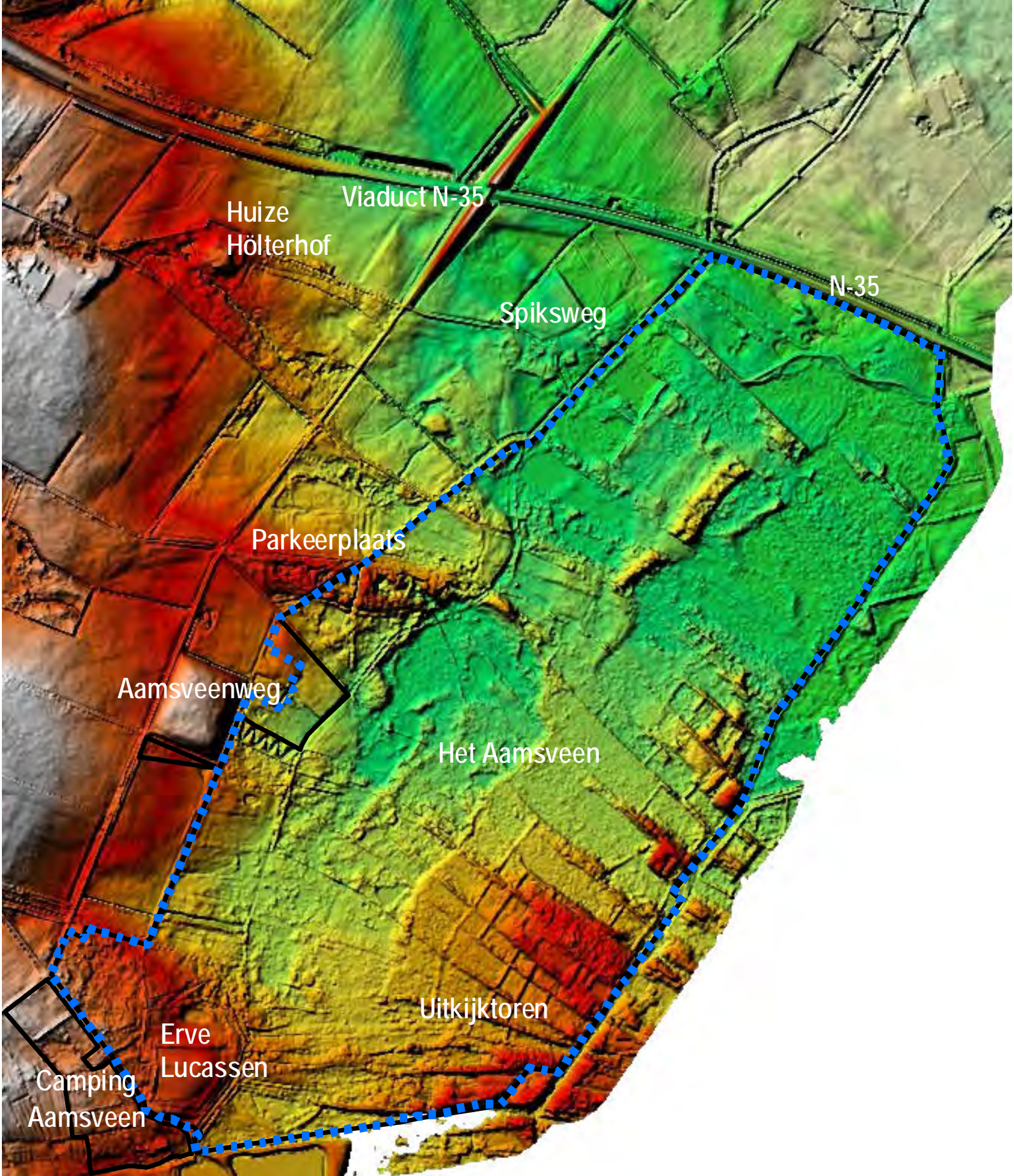
De hoogtekaart (AHN2) van het Aamsveen en omgeving. Links is in het rood nog een deel van de stuwwal te zien en rechtsonder in het rood het nog dikkere overgebleven veenpakket in het Aamsveen. In het midden van het gebied zijn in het rood en geel nog enkele hoge dekzandruggen zichtbaar.

⁵ Van Beek 2009, 143; Ebbers en Van het Loo 1992, 24-29.

⁶ Bell, Hullenaar en Jansen 2018, 61-62 (conceptversie).

⁷ Mondelinge mededeling H.B.G. Scholte Lubberink (RAAP).

⁸ Bell, Hullenaar en Jansen 2018, 29 (conceptversie); Visscher 1988, bijlage 1.

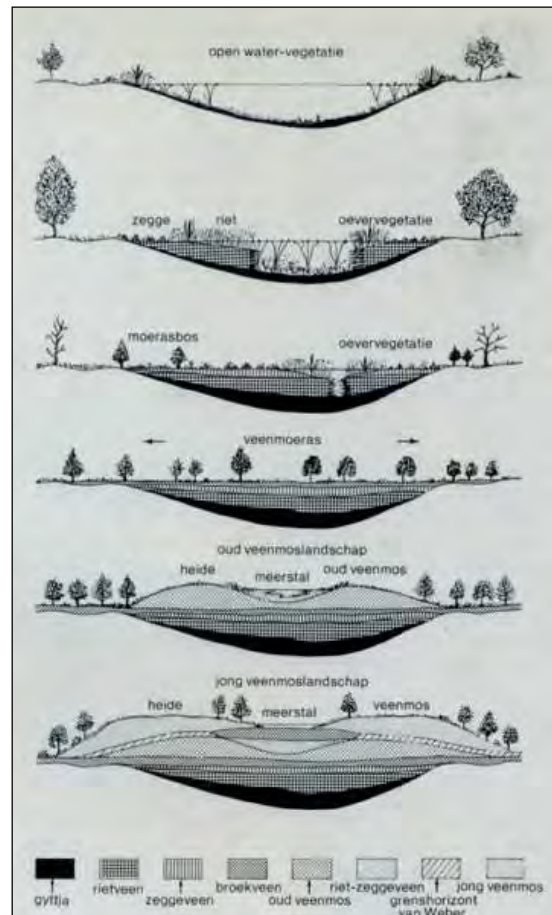
Razendsnelle veenontwikkeling in het Holoceen

De koude Weichsel-ijstijd werd gevolgd door een definitieve klimaatsverbetering zo'n 11.700 jaar geleden: het Holoceen, het tijdvak dat voortduurt tot op de dag van vandaag. Het klimaat werd warmer en vochtiger waardoor de zeespiegel langzaam steeg en het open landschap veranderde in een beboste omgeving. De eerste bossen bestonden uit kou resistente boomsoorten als de dwergberk, dwergwilg, en iets later volgde ook de grove den. Zo'n 9000 jaar geleden konden ook de warmteminnende hazelaar en eik zich vestigen in het Nederlandse landschap. Weldra raakten de hogere en goed ontwaterde gronden bedekt met vrijwel aaneengesloten Atlantische oerbossen. In de laaggelegen gebieden ontwikkelden zich geheel andere vegetaties. In het kielzog van de zeespiegelstijging steeg ook de lokale grondwaterspiegel. Het zullen echter vooral het vochtige klimaat en de slechte afwatering zijn geweest die in de omgeving van het Aamsveen ideale omstandigheden hebben gecreëerd voor veenvorming.

Dat was vooral het geval in de laaggelegen kom van het 'grote' Aamsveen tussen grofweg Enschede - Glanerbrug - Gronau - Epe - Graes - Broek en Broekheurne. De waterstagnerende keileemlaag zal een versterkend effect hebben gehad op deze 'komwerking'. Aan het begin van het Holoceen waren de condities dus uiterst gunstig voor veenvorming. Zoals bekend heeft zich gedurende het Holocene tijdperk dan ook een omvangrijk en dik veenpakket gevormd. In het natte veenpakket blijven ingestoven pollen en allerlei andere lokaal gevormde macroresten zeer goed bewaard. Door een monster uit een veenpakket onder een microscoop laagje voor laagje te bekijken kunnen pollen, zaden en macroresten gedetermineerd worden. Tevens kan de ouderdom van afzonderlijke veenlagen bepaald worden aan de hand van de koolstof¹⁴-methode. In het kader van de Natura 2000 onderzoeken is recentelijk dergelijk paleo-ecologisch onderzoek ook toegepast in het Aamsveen. Aan de hand van deze resultaten kan een reconstructie worden gemaakt van de Holocene vegetatieontwikkeling in het Aamsveen en de nabije regio.⁹

Boreaal tot het Subatlanticum

Uit het nieuw verrichte onderzoek blijkt dat in de lager gelegen delen van het Aamsveen tegen het einde van het Boreaal en het begin van het Atlanticum - grofweg tussen 5500 en 4000 v. Chr. – een moerasvegetatie voorkwam die bestond uit zeggesoorten, lisdodde, egelskop en waterweegbree met broekbossen van wilg en els in de nabije omgeving. We spreken dan nog van voedselrijke tot matig voedselrijke omstandigheden. Deze ontwikkeling vond natuurlijk niet overal tegelijkertijd plaats. De lokale moerasvorming was sterk afhankelijk van de hoogte van de Pleistocene zandondergrond en de lokale toevoer van water. Vanaf het Midden-Atlanticum (rond 5300 v. Chr.) nam het veenpakket snel in dikte toe. Uit de paleo-ecologische analyse blijkt dat er in specifieke zones berkenbroekbossen voorkwamen. Een teken dat de omstandigheden steeds minder voedselrijk werden. Lokaal groeiden soorten als de grove den en eenarig wollegras. Het is een vegetatie die wijst op zeer voedselarme tot zure omstandigheden. Onder invloed van het regenwater werd het veen steeds zuurder. Hierdoor kon zich op den duur een hoogveen ontwikkelen: een veen met een eigen grondwaterspiegel dat alleen nog door regenwater wordt gevoed. In dit zure milieu zijn het vooral veenmossen die de vegetatie domineren. Veenmossen zijn in staat om zeer veel water vast te houden en door deze sponswerking

Het verlandingsproces van een open water dat via een moerasvegetatie en een broekbos zich door ontwikkelt naar een door neerslag gevoed hoogveensysteem waarvan de veenkoepel zich zowel in verticale en horizontale richting uitbreid

⁹ Van der Linden, 2018 (concept) (onderstaande paragrafen zijn geheel gebaseerd op dit onderzoek).

wordt in het veen een eigen grondwaterstand gecreëerd. Zodoende kan na verloop van tijd een veenkoepel ontstaan die zich zijdelings uitbreidt en wel enkele meters hoog kan worden.

Het vroegste omslagpunt naar een door regenwater gevoed hoogveen is tot nu toe geplaatst in het Laat-Atlanticum. Uiteraard verschilt dit omslagpunt afhankelijk van lokale omstandigheden, zoals de hoogteligging van het Pleistocene zand of bijvoorbeeld de aanvoer van basenrijk water. Dit verklaart waarom op een andere locatie in het Aamsveen het omslagpunt rond 3500 v. Chr. is gedateerd. Na deze periode heeft het hoogveenpakket zich zijdelings en verticaal uitgebreid. De onderzoekers troffen tevens de kenmerkende overgang van het oude en meer verweerde veenmosveen aan naar het jonge en beter bewaard gebleven veenmosveen. Deze grenshorizont (donkerbruin naar lichtbruin) wordt in vele venen in Europa aangetroffen en hangt samen met een klimaatsverandering op de overgang van het Subboreaal naar het Subatlanticum rond 850 v. Chr. Vooral door onderzoek in diverse venen hebben onderzoekers weten vast te stellen dat het klimaat in deze periode omsloeg van droog en warm naar koel en vochtig. Dit bracht een belangrijke verandering teweeg in de veengroei, het veenpakket is beter bewaard gebleven en bevat veenmossen die wijzen op nattere omstandigheden.¹⁰ In het Aamsveen zelf is de overgang naar het jong-veenmosveen tussen 1060 – 890 v. Chr. en 930 – 810 v. Chr. gedateerd. Vervolgens zijn er in de veenlaag die correspondeert met het Subatlanticum vooral veenmossen geïdentificeerd die wijzen op wat nattere omstandigheden.

Twee foto's die rond 1930 in het Aamsveen zijn genomen. Ze zijn opgenomen bij een reeks veldbezoeken naar gebieden in de omstreken van Enschede die toen nog aan de ontginningsgolf ontglipt waren (De Levende Natuur, 1930). Links is men wollegras aan het plukken en de afbeelding rechts toont een van de destijds lagere delen van het Aamsveen met op de achtergrond de karakteristieke 'Zes Dennen'.

Middeleeuwen

De onderzoekers vermoeden dat de veenontwikkeling in het Aamsveen is doorgegaan tot in de middeleeuwen. Zo is er in de bovenste lagen van het veenpakket (48 cm onder het maaiveld) stuifmeel aangetroffen van de typische cultuurgewassen als rogge, boekweit met de akkeronkruiden korenbloem en gewone spurrie. Van boekweit is bekend dat het pas sinds de late middeleeuwen in ons land werd verbouwd. Het is nog niet helemaal zeker of deze pollen corresponderen met de veenlaag waarin ze zijn aangetroffen, of dat jongere pollen en zaden van bovenaf zijn geïnfiltreerd in de veenlaag. De ingestoven pollen in de veenlaag lieten nog een andere interessante ontwikkeling zien. Aan het begin van het Subatlanticum kan uit het pollendiagram worden opgemaakt dat in de omgeving van het Aamsveen nog veel bos voorkwam. Naast loofbossen op de hogere zandgronden ging het daarbij vooral om nattere elzenbroekbossen. In de veenlaag die lijkt te corresponderen met de middeleeuwen is er opeens een sterke afname te zien in het aantal elzenpollen. Het elzenbroekbos kan hoogstwaarschijnlijk geplaatst worden aan de rand van het veengebied (de *lagg-zone*) ter hoogte van de huidige Glanerbeek. In de middeleeuwen zijn deze broekbossen omgezet in wei- en hooilanden.

Prehistorische bewoning

In het Aamsveen en het omliggende gebied zijn betrekkelijk weinig archeologische vondsten gedaan. Het gros van de vondsten bestaat uit vuurstenen werktuigen uit het paleolithicum (oude steentijd) en het mesolithicum (midden steentijd). Zo zijn in de omgeving van Lonneker vuistbijlen gevonden die ongeveer 60.000 jaar oud

¹⁰ Van Geel, 2010.

zijn. De jagers en verzamelaars trokken tijdens het mesolithicum (ca. 9000 – 5000 v.Chr.) door het nog woeste landschap. Vooral de wat hoger en droger gelegen locaties in de nabijheid van meertjes of kleine beekjes werden in deze periode gebruikt als kampement. Op dergelijke dekzandruggen is de kans nog groot dat er vuurstenen werktuigjes zoals schrabbers, pijlpunten en vooral afslagen, maar ook grondsporen zoals haardkuilen en graven, in de bodem aanwezig zijn.

De tijdperiode na het mesolithicum wordt gekenmerkt door een geleidelijke overgang naar een agrarische cultuur: het neolithicum (circa 5.000 – 2.000 v. Chr.). De zwervende stammen van jagers en verzamelaars maken plaats voor boeren met vaste nederzettingen, die vee houden en gewassen verbouwen. De boeren bouwen kleine boerderijtjes en schuurtjes waarin het voedsel wordt opgeslagen. Vooral de flank van de stuwwal van Enschede en grotere dekzandkoppen waren interessante vestigingsplaatsen. In de bronstijd (2.000 – 800 v. Chr.) kreeg de mens steeds meer vat op het landschap. De boerenbevolking nam toe en steeds meer bos werd omgezet in cultuurgrond. Ook in de ijzertijd tussen 800 – 12 v. Chr. was de omgeving van Enschede bewoond. Zo lagen er nabij Usselo boerderijen en is er een grafveld gevonden.

Chrono-stratigrafische indeling	Archeologische tijdsindeling	
	Perioden	Tijd
Laat Holoceen	nieuwe tijd	2000 n.Chr.
	volle en late middeleeuwen	1850 n.Chr.
	Karolingische tijd	1500 n.Chr.
	Merovingische tijd	950 n.Chr.
	Romeinse tijd	750 n.Chr.
	ijzertijd	406 n.Chr.
Midden Holoceen	ijzertijd	12 v.Chr.
	ijzertijd	100 n.Chr.
	ijzertijd	500 v.Chr.
	ijzertijd	800 v.Chr.
Vroeg Holoceen	bronstijd	1500 v.Chr.
	neolithicum	2000 v.Chr.
	neolithicum	2750 v.Chr.
	neolithicum	3850 v.Chr.
	mesolithicum	5300 v.Chr.
	paleolithicum	5500 v.Chr.
		9000 v.Chr.
		9700 v.Chr.

De archeologische tijdvakken overzichtelijk weergegeven in een tijdbalk (Bron: Bazelmans *et al.*, 2011).

Voor de omgeving van het Aamsveen zal de kans op archeologische restanten nauw samenhangen met de zojuist omschreven veenontwikkeling. We zagen dat de moerasvorming in het Aamsveen al tegen het einde van Boreaal op gang was gekomen. Pas vanaf het Midden-Atlanticum nam het veenpakket sterk in dikte toe, dus tijdens het neolithicum. Het gaat dan vooral om de laagste delen van het Aamsveen. De hogere dekzandflanken en -ruggen zullen nog fier boven het veen hebben uitgestoken. Dit blijkt ook wel uit het de vondsten die in en rondom het Aamsveen zijn gedaan. In een kring rondom het Aamsveen is op diverse locaties materiaal gevonden dat dateert uit het neolithicum en de bronstijd. Het gaat om diverse bijlen, maar ook om scherfmateriaal uit de vroege bronstijd op de locatie waar later de Hölterhof heeft gelegen. Ten westen van het Aamsveen is in de richting van de Knalhutte een klokbeaker en crematieresten uit het neolithicum aangetroffen. Het wijst erop dat er tot in de bronstijd nog in de omgeving van het Aamsveen gewoond is. In de daarop volgende ijzertijd lijkt de bewoning zich terug te trekken naar de hogere delen op en langs de randen van de stuwwal van Enschede.

Uit het pollen- en macrorestenonderzoek van het Aamsveen blijkt dat zich tussen 4500 – 3500 v. Chr. een omslag voordoet naar een door neerslag gevoegd hoogveensysteem. In de navolgende eeuwen neemt het veenpakket in verticale en horizontale omvang

toe. Tot aan het begin van de bronstijd (2.000 – 800 v. Chr.) vond aan de rand van het Aamsveen echter nog bewoning plaats getuige de vondsten vlakbij de kruising tussen de Roodmolenweg en de Aamsveenweg (terrein middeleeuwse Hölterhof). Dat bewoning uit de ijzertijd ontbreekt kan mogelijk samenhangen met de klimaatsverandering op de overgang van het Subboreaal naar het Subatlanticum (ca. 850 v. Chr.).

Uit de reconstructie van de veenontwikkeling en de aantrekkingskracht van de dekzandruggen volgt dat er een gereede kans is dat de hoger gelegen dekzandruggen in en nabij het Aamsveen bewoning hebben gekend vanaf het paleolithicum tot en met de bronstijd. Vooral de dekzandruggen waarin later nooit bodemingrepen zijn gedaan en die dus nog beschikken over een intact bodemprofiel en veel natuurlijk microreliëf. Zo zijn in het verleden al vuurstenen werktuigjes uit het mesolithicum en het neolithicum gevonden op de hoge dekzandrug langs de parkeerplaats van het Aamsveen (Sagenweg). Dit is de reden dat alle hoge dekzandruggen op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland 2 (AHN2) zijn ingetekend (zie kaart 1). Ze hebben een hoge

archeologische verwachting toegekend gekregen. Dit geldt overigens ook voor de hoge dekzandruggen die thans nog verborgen liggen onder een veenpakket. Uiteraard is in deze kaart ook het terrein van de Hölterhof meegenomen. Hierover komen we echter in het volgende hoofdstuk te spreken.

Samenvatting: natuurlijk landschap en prehistorische elementen

Het tijdvak van het natuurlijke landschap omhelst een zeer uitvoerige periode waarin op aardkundig gebied erg veel gebeurd is. In het eerste kaartbeeld, dat van het natuurlijke landschap, trachten we dit aardkundige vormingsproces van het landschap inzichtelijk te maken. Daarbij nemen we als tijdgrens 800 n. Chr. omdat de invloed van de mens op het landschap tot dan toe nog gering is, althans dat is voor het Aamsveen het geval. Ter verduidelijking van het kaartbeeld (kaart 1) wordt hier beknopt beschreven welke cultuurhistorische elementen uit deze periode gevonden kunnen worden **binnen** de Natura 2000 begrenzing van het Aamsveen.

Opbouw van de kaart

Het kaartbeeld is opgebouwd uit diverse vlakken. Ieder vlak geeft informatie hoe het landschap ter plaatse is gevormd. De diepere ondergrond bestaat uit vier verschillende geologische eenheden: de stuwwal, het dekzand, ingesloten erosie- en beekdalen (rivier en beekdallandschap) en hoogveen (hoogveenlandschap). Zoals we zagen was dit hoogveengebied rond 800 n. Chr. veel omvangrijker. Dit verdwenen veengebied is gearceerd weergegeven op de kaart. Tevens zijn er tijdens de Weichsel-ijstijd kleinschalige en reliëfrijke dekzandruggen gevormd in het gebied. Deze zijn gekarteerd en als een geel vlak apart aangegeven op de kaart (dekzandrug).

De begrenzing van het Aamsveen is aangegeven als een zwarte lijn en dat van het Natura 2000-gebied als een groen geblokte lijn. Wat betreft de archeologie zijn er drie categorieën. Archeologische vindplaatsen staan als zwarte sterren op de kaart. Terreinen met een hoge archeologische verwachting zijn rood gearceerd aangegeven en archeologische monumenten (Hölterhof) zijn zichtbaar als een rood vlak. Vanwege de bronstijd vondsten op het terrein van de Hölterhof is dit terrein ook weergegeven op kaart 1. Ter referentie ligt onder het kaartbeeld de meest recente topografische kaart van 2018.¹¹

Belangrijkste waarden binnen het Aamsveen

Uit de periode van het natuurlijke landschap vertolken de dekzandruggen een belangrijke waarde. Tot de bronstijd hadden de hogere ruggen een belangrijke aantrekkingskracht voor bewoning. Nadien zijn ze tot in de late middeleeuwen of de nieuwe tijd met veen afgedekt waardoor de dekzandruggen vaan nog over een intact bodemprofiel beschikken. Dit verhoogt de kans op vondsten of archeologische sporen op de dekzandruggen.

Hoogteverschillen in het hoogveengebied. Op de voorgrond een laagte met wollegras en op de achtergrond een veenrug waar het hoogveen gespaard is gebleven van vervening (turfwinning).

¹¹ J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.

3. Middeleeuwse dorpslandschappen - 800 tot <1773 na Chr. (Fase 2)

De vroegmiddeleeuwse wereldlijke en geestelijke ontwikkeling (800 tot ca. 1000)

We pakken het verhaal van het landschap weer op in de vroege middeleeuwen. In de middeleeuwen konden heersers op twee verschillende manieren macht uitoefenen: via de geestelijke macht en via de wereldlijke macht. De geestelijke macht werd uitgeoefend door via de kerk inwoners van een bepaalde streek te binden aan een parochie. De parochianen verkregen via de kerk hun zielenheil en als wederdienst gaven zij jaarlijks diverse tienden voor het onderhoud van de kerk en de pastoor (een tiende van de oogstopbrengst of hun veestapel). De wereldlijke macht is de macht die keizers, koningen en edelen over het gewone volk hadden via bestuur en rechtspraak.

Binnen het huidige Twente behoren Oldenzaal, Ootmarsum en misschien ook Enschede tot de oudere vroegmiddeleeuwse plaatsen. Volgens Seyger verwijst de naam Enschede nog naar de vroegmiddeleeuwse kersteningsgrens – vanaf uiterlijk het einde van de 8^e eeuw - tussen het Frankische missiegebied en het Saksische gewest (*Ane Schethe* oftewel 'bij de grens').¹² Deze kersteningsgrens fungeerde als de grens tussen het bisdom Utrecht en het bisdom Munster en werd later de rijksgrens tussen Duitsland en Nederland. Tot de latere parochie Enschede behoorde een uitgestrekt verzorgingsgebied met vele buurtschappen.

Vroegmiddeleeuwse bewoning in de Esmarke: de samenleving

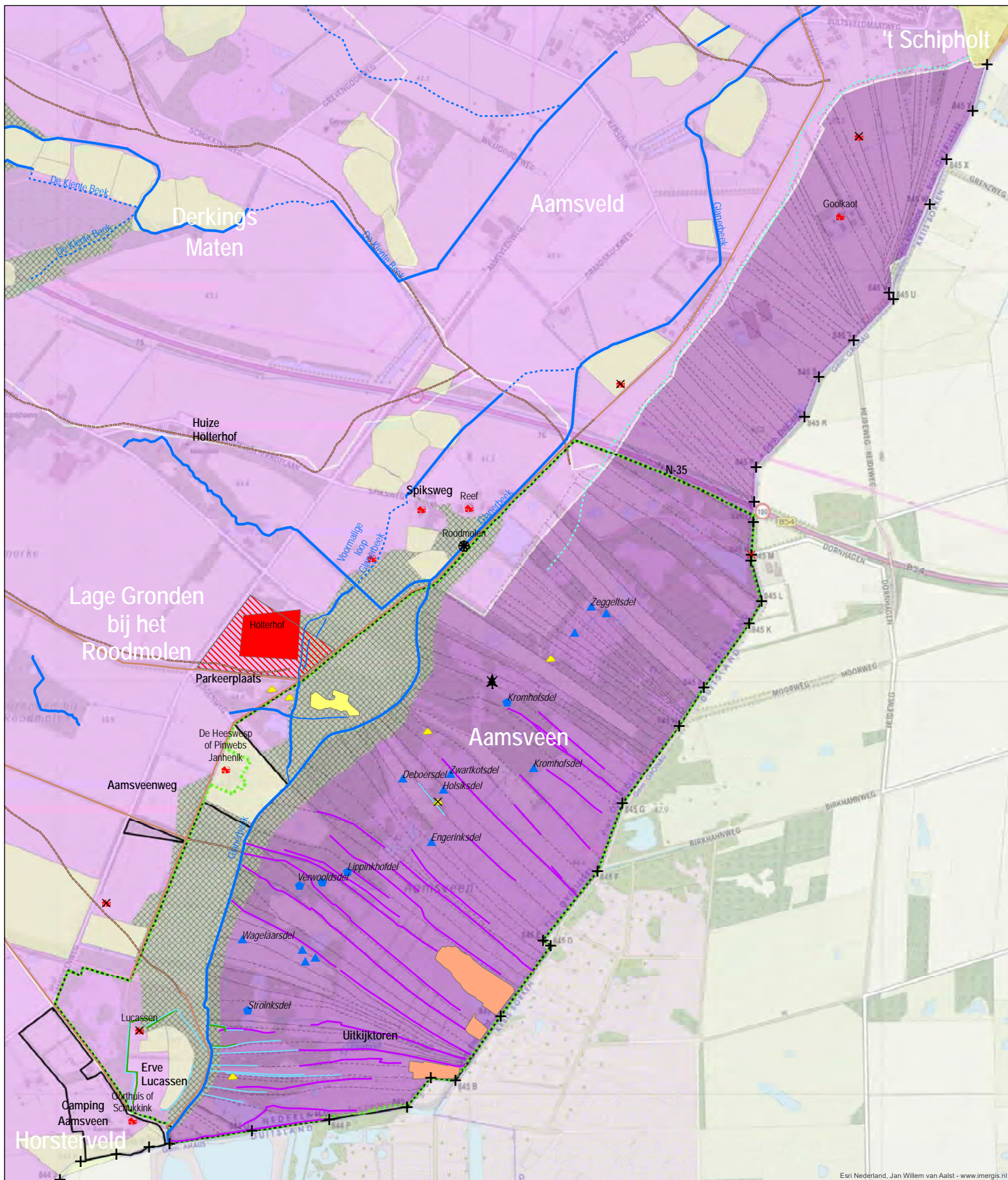
De expansiedrift van Karel de Grote (776-814) heeft gezorgd voor de totstandkoming van een uitgestrekt Karolingisch rijk. Ook Twente ging hier deel van uitmaken en dat had voor de Twentse samenleving een aantal ingrijpende gevolgen. Samen met het christendom werd ook het hofstelsel ingevoerd, terwijl er tegelijkertijd nieuwe en intensievere interregionale contacten ontstonden. Dit alles zorgde voor een belangrijke trendbreuk met de voorafgaande Frankische perioden met een bevolking die bestond uit Germaanse stammen. Met de komst van de Karolingen ontstond een nieuwe samenlevingsstructuur die gebaseerd was op het koningschap en nauwe relaties met de Karolingische elite. Het uitgebreide elitenetwerk verkreeg in ruil voor militaire diensten voor de koning de beschikking over grote hoeveelheden grond. Deze grond, met de bijbehorende boeren die het land bewerkten, was bedoeld voor het levensonderhoud van een edelman/militair, maar verschaftte tevens een machtsbasis. Dit hofstelsel of het domeinstelsel is zeer bepalend geweest voor de inrichting van het middeleeuwse landschap.

Tot de hof van een koning/edelman of religieuze instelling (klooster) behoorden diverse hofhorige boerderijen met horigen (boeren) die het land bewerkten en die door vaste rechtsregels aan de grond gebonden waren. De hofhorige boeren en hun erfgenamen hadden levenslang en eeuwig het gebruiksrecht over een boerderij. Als wederdienst leverden zij jaarlijkse vaste pachten en tevens moesten zij herendiensten verrichten op de hoofdhof (maaidiensten of bodediensten). De hof zelf vormde het centrum van het domeingoed met daaromheen de hofhorige boerderijen. Naast het hofstelsel werd er door de Karolingen ook het drieslagstelsel ingevoerd. Een nieuw vruchtwisselingssysteem waarbij een akker na twee jaar van bebouwing een jaar braak kwam te liggen. Deze vorm van wisselbouw leidde tot een krachtige agrarische groei in de vroege middeleeuwen. Een laatste belangrijke verandering was de invoering van het christendom. Merovingische en Karolingische koningen en de daaraan verbonden elite schonken stukken grond die de basis vormden voor de stichting van kloosters en kerken. Dit nieuwe grondgebonden Karolingische hofstelsel leidde samen met de goed georganiseerde kerkelijke organisatie tot een nieuwe landschapsinrichting en een sterk geïnstitutionaliseerde samenleving.

Uit deze periode stamt ook het door de missionaris Liudger gestichte Rijksabdij (klooster) van Werden (799). Tussen circa 930 – 966 is een lijst opgesteld met daarin alle eigendommen waarover het klooster beschikte. De kans bestaat dat deze goederen, of een deel daarvan, nog tijdens Liudgers actieve leven (742-809) aan hem zijn geschonken door de lokale elite. Om het iets ruimer te nemen wordt verondersteld dat de meeste schenkingen zijn gedaan tussen ca. 800 – 850. In de lijst worden maar liefst drie buurtschappen genoemd in de directe omgeving van Enschede: Loningheri, Tveglo en Thrinon. In alle drie de buurtschappen beschikte de Rijksabdij over een hoeve waarvan de eigenaar met naam genoemd wordt. Tveglo wordt geïdentificeerd met Tweekelo, Thrinon met Driene en Loningheri wordt gelijkgesteld aan Lonneker. Bronnen: Seyger, 2010 & Spek, 2010.

¹² Seyger 2010, 215-216.

Kaart 2 - Middeleeuwse dorpslandschappen van het Natura 2000-gebied Aamsveen (800 - <1773)

Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl

Legenda

Industrie watermolen, afwezig kuundel, aanwezig kuundel, locatie nagaan Wonen boerderij, afwezig boerderij, aanwezig	Hist. bedrijfsvoering zandwinningskuil, herkenbaar zandwinningskuil, aanwezig Infrastructuur rijksgrenspaal, aanwezig rijksgrenspaal, afwezig Groenelement De zes dennen, afwezig	Waterstaat beek, aanwezig beek, herkenbaar beek, afwezig greppel, aanwezig leidijk, afwezig/herkenbaar weg, aanwezig weg, afwezig/herkenbaar	Industrie zetwal/veenrug, aanwezig Groenelement wal, aanwezig wal, afwezig/herkenbaar Infrastructuur weg, aanwezig weg, afwezig/herkenbaar	Archeologie archeologisch monument (middeleeuwen) hoge archeologische verwachting Hist. bedrijfsvoering veenboekweitverbouw, aanwezig zandafgravingskuil, aanwezig	Begrenzing Kadastrale begrenzing 1832 Natura-2000 gebied Aamsveen Hist. landschappelijke zone natte overgangszone (hoolland) hakhoutröekbos
--	---	--	--	---	--

Kaartinformatie

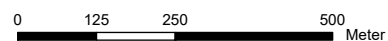
Cartograaf
Dennis Worst

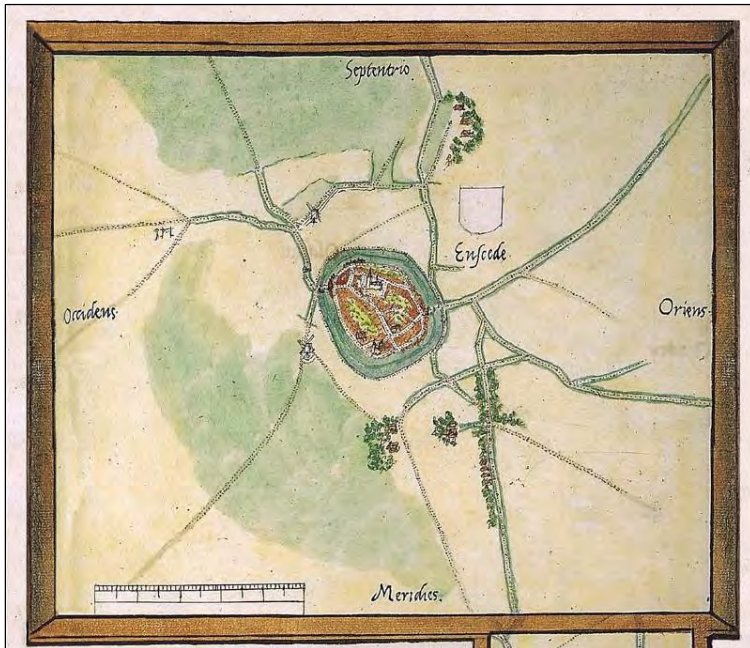

Datum
28-08-2018

Versie
Eindversie

Schaal

De stad Enschede op een kaart van Van Deventer uit 1545. De omgrachting van de stad is daarop goed te zien evenals de verschillende toegangswegen naar de stad. De weg naar het zuiden gaat richting Alstätte en voerde westelijk langs het Aamsveen. Het Aamsveen zelf is niet zichtbaar op deze kaart (Stadskaart Jacob van Deventer, 1560).

in Twente, waaronder de Hof te Espelo die de Utrechtse bisschop direct vergaf aan het pas opgerichte Utrechtse kapittel van Sint Pieter.¹³ Het gebied aan de Duitse zijde, dus oostelijk van het Aamsveen, was gelegen in het Prinsbisdom Münster (Hochstift Münster). Vanaf de 11^e eeuw hadden de Enschedese parochianen dus op twee manieren met de bisschop van doen: als geestelijk en wereldlijk heer.

Het verzorgingsgebied van de parochie valt samen met de volgende marken: de Esmarke of Grote Boermarke en de marken Lonneker, Usselo, Twekkelo en Driene. Aangezien het Aamsveen in de Esmarke lag behoorde het dus tot het verzorgingsgebied van de parochie Enschede. Twente en dus ook Enschede behoorde tot het bisdom Utrecht en aan het begin van de 12^e eeuw bleek de Enschedese kerk in handen van de bisschop van Utrecht.

De Utrechtse bisschop bezat dus de geestelijke macht over het Aamsveen. Vanaf de 10^e en 11^e eeuw kregen bisschoppen door de keizer of koning steeds vaker graafschappen of grafelijke bevoegdheden geschonken. Deze wereldlijke macht uit zich in bestuurlijke, politieke en rechterlijke macht. Zo schonk Keizer Hendrik III van het Heilige Roomse Rijk vóór 1049 het graafschap Twente aan de bisschop van Utrecht. Tevens verkreeg de bisschop in deze periode een groot aantal hoven

Vroegmiddeleeuwse bewoning in de Esmarke: opgravingen

Usseler Esch

Dat de omgeving van de stuwwal al in de vroege middeleeuwen werd bewoond blijkt uit opgravingen die zijn gedaan op en vlakbij de Usseler Esch. Daar zijn nederzettingssporen aangetroffen uit de eerste helft van de vroege middeleeuwen (450-725 n. Chr.) en uit de 9e en 10e eeuw. Proefsleuvenonderzoek op de Usseler Esch wijst op een omvangrijk en langdurig bewoond nederzettingsterrein, met bewoningssporen uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen, op het centrale deel van de es. Tijdens opgravingen op de nabijgelegen Elferink Es zijn één en mogelijk twee huisplattegronden uit de achtste eeuw blootgelegd. Bronnen: Scholte Lubberink, 2014; Scholte Lubberink, 2001; Kenemans, 1976.

Enschedese kerk

Een groot deel van de huidige kerk wordt rond 1200 gedateerd. Tijdens een kerkrestauratie in 1928 zijn oudere funderingsresten aangetroffen die bestonden uit brokken ijzeroer en veldkeien. Vaak wordt deze voorganger rond het jaar 1000 geschat, maar harde bewijzen daarvoor ontbreken. Sowieso is er nog veel onduidelijk. Bijvoorbeeld vanuit welke parochie de kerk is gesticht en wie de stichter is geweest. Bronnen: Seyger, 2010; Stroink, 1966².

¹³ Van Vliet 2002, 227, 259, 301 (noot 1228).

Hoofdhof en borg in de stad Enschede

Straks zullen we ons richten op het mysterieuze Hölterhof bij het Aamsveen. Om de mogelijke functie van de hof goed te begrijpen maken we nog een klein uitstapje naar de stad Enschede. Aangenomen wordt dat de stad Enschede tot ontwikkeling is gekomen op een centraal gelegen hoofdhof. Op het terrein van deze hoofdhof zou 'Borg' zijn ontplooid. Maar wat we specifiek onder deze 'Borg', die in 1225 voor het eerst wordt genoemd, dienen te verstaan is volstrekt onduidelijk. Tijdens archeologische opgravingen zijn er vlakbij de 'Klokkenplas', nabij de Hofstraat, restanten van een vermoedelijke gracht gevonden.¹⁴ De functie ervan is onderuidelijk en naast een gracht van een borg kan het evengoed een gracht zijn van een grote omgrachte boerderij of hof. Een tweede mogelijkheid is dat de locatie moet worden gezocht bij het vanaf de 16^e eeuw bekende Van Loenshof/nije Borgh.¹⁵

Vroegmiddeleeuwse bewoning in de Esmarke: grondtinsen

Wanneer de goederen van Van Solms-Ottenstein in 1489 worden verdeeld blijkt dat zij nog immer beschikten over 40 tinshoeren (grondtins) en een erf binnen Enschede waar voorheen een spiker (voorraadschuur) had gestaan. Op het bisschoppelijke deel van de hoofdhof blijken in 1325 elf erven en drie tuinen te liggen. De bisschop ontvangt hiervoor jaarlijks 35 hoenders (kippen) aan grondtins. Niet veel later, in 1331, breid de bisschop van Utrecht zijn macht in Enschede uit door 'alle rente, recht en verval' aan te kopen van de familie Van Solms-Ottenstein. Uitgezonderd zijn dan echter de 'Olt Hoveden Hoefsteden (erven) ende Olt Hoveden gaerden (tuinen)' die Van Solms-Ottenstein jaarlijks pacht gaven en waaruit hij in 1489 dus nog steeds pacht ontving. Bronnen: Stroink, 1966²;

De hoofdhof en de borg waren tot in de dertiende eeuw in handen van de vooraanstaande adellijke familie Van Loon/Lohn die vooral was geworteld Duitsland. De familietak Van Loon stierf uit in 1315 waarna hun bezittingen overerven naar het geslacht Van Solms-Ottenstein. Volgens de Stroink was de burcht in de 13^e eeuw bewoond door het geslacht Van Enschede, die het mogelijk in achterleen hielden (onderhorig waren) van de heren Van Loon of Van Lohn.¹⁶ Uit latere bronnen is bekend dat de Van Solms-Ottensteins grondtinsen mochten innen binnen de stad Enschede. Vermoedelijk gaat het hier om in erfpacht uitgegeven hofgrond, net als in andere Twentse plaatsen, zoals Borne, Oldenzaal en Ootmarsum.¹⁷ De grondtinsen werden voldaan in natura (hoenders oftewel kippen).¹⁸ Een deel van de gronden die behoorden tot de hoofdhof blijken in 1284

Vroegmiddeleeuwse bewoning in de Esmarke: hoven

Een mooi voorbeeld van een centrale hoofdhof in de regio Enschede was het Hof te Espelo van het Sint Pieter kapittel uit Utrecht. Het hof is rond 1049 door de bisschop aan het kapittel geschonken. Het centrale hoofdhof in Espelo vormde het middelpunt van waaruit de bezittingen van het kapittel van Sint Pieter in Twenthe en Bentheim werden beheerd. Tot de hof behoorden maar liefst 21 hofhorige boerderijen. Bronnen:

Naast de vermoedelijke hoofdhof in Enschede zijn er in de esmarke nog een aantal boerderijen die als hof werden benoemd: 1. de Philippinkhof of Lippinkhof dat in 1321 door Otto van Ahus wordt geschonken aan de bisschop van Utrecht om hetzelfde goed in leen van de bisschop terug te ontvangen (via Ahaus komt het later als leengoed in handen van het geslacht Van Solms-Ottenstein); 2. De Wolterinkhof dat voorkomt in een oud leenregister van Steinfurt uit 1280 als *curtus dicta Wolterdinkckhoff*; 3. De Kromhof, tevens een Steinfurts leengoed, dat in 1280 wordt benoemd als *curtis Crummenhof*; 4. En als laatste de Honhof in het kerspel Enschede. Voor elk van deze hoven is het de vraag of ze als een functioneel hof binnen het hofstelsel hebben gefunctioneerd of dat het ging om zeer grote, individuele boerderijen. Bronnen: Seyger, 2010 (344, noot 1241 & 367, noot 1375).

¹⁴ Wemerman & Spitzers, 2010; Kolks 2007, 62; Dijkstra & Verlinde, 1992; Hulshoff, 1990 (artikelen in 'n Sliepsteen).

¹⁵ Kolks 2007, 62.

¹⁶ Stroink 1966²

¹⁷ Mededeling H.B.G. Scholte Lubberink (RAAP).

¹⁸ Stroink 1966², 193-195.

eigendom te zijn van de Utrechtse bisschop Johan van Nassau. Hoe de bisschop dit goed heeft verworven is onbekend, maar net als Van Solms-Ottenstein inde de bisschop grondtinsen binnen de stad Enschede (zie kader).¹⁹

Belangrijk is dat vooraanstaande adellijke families en vanaf de dertiende eeuw ook de Utrechtse bisschop een belangrijke machtsposities innamen binnen de stad Enschede. Via deze machtsposities kon invloed worden uitgeoefend op de Esmarke en dus indirect ook op het Aamsveen en omgeving.

De Hölterhof bij het Aamsveen (1100 – 1300)

In de jaren 1909/1910 is er vanuit het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden in archeologisch onderzoek uitgevoerd in een terrein dat direct grenst aan het Natura 2000-gebied. Het gebied ligt noordwaarts van de parkeerplaats bij het Aamsveen (Sagenweg). Boer Varvik wilde in 1909 het heideterrein omzetten in cultuurgrond. Vanwege de zichtbare wallen en grachten in het heideveld werd echter besloten zoveel mogelijk uit het verleden 'op te diepen'.²⁰ Uiteindelijk werd de assistent van de bekende Leidse archeoloog Holwerda, de heer Evelein, ingeschakeld om het gebied te onderzoeken. Hij trof een terrein aan met een lage, rechthoekige omwalling en een driedubbel grachtenstelsel. In het oog springende vondsten bestonden onder andere uit een molensteen, spinsteentje, een ruiterspoor en veel middeleeuws aardewerk. Volgens Verlinde was een trapeziumvormig grachtenstelsel in 1970 nog flauw zichtbaar in het veld.

Op basis van het archeologische onderzoek werd gesproken van een walburg met gracht dat als geheel in de volksmond bekend was als de Hölterhof. Er zou ooit een kasteel hebben gestaan dat in eigendom was van de heer Van Holte.²¹ Volgens een wandelgids zou de laatste heer van Holte een roofridder zijn geweest in de tijd van Prins Maurits. Laatstgenoemde had met zijn troepen het kasteel verbrand en de gevangenen, waaronder de heer Van Holte, op de Galgenmorsch opgehangen.²² Naast dit prachtige verhaal werden er ook al snel parallellen getrokken met de welbekende Hunenborg in het Volterbroek nabij Ootmarsum.

Op de foto het terrein waar de archeologische vondsten zijn gedaan. Het ligt net buiten de begrenzing van het Natura 2000-gebied. Geheel vooraan ligt een wat lager terreingedeelte hetgeen een drooggevallede oude bedding is van de Glanerbeek. Deze bedding is ook verder noordwaarts te volgen.

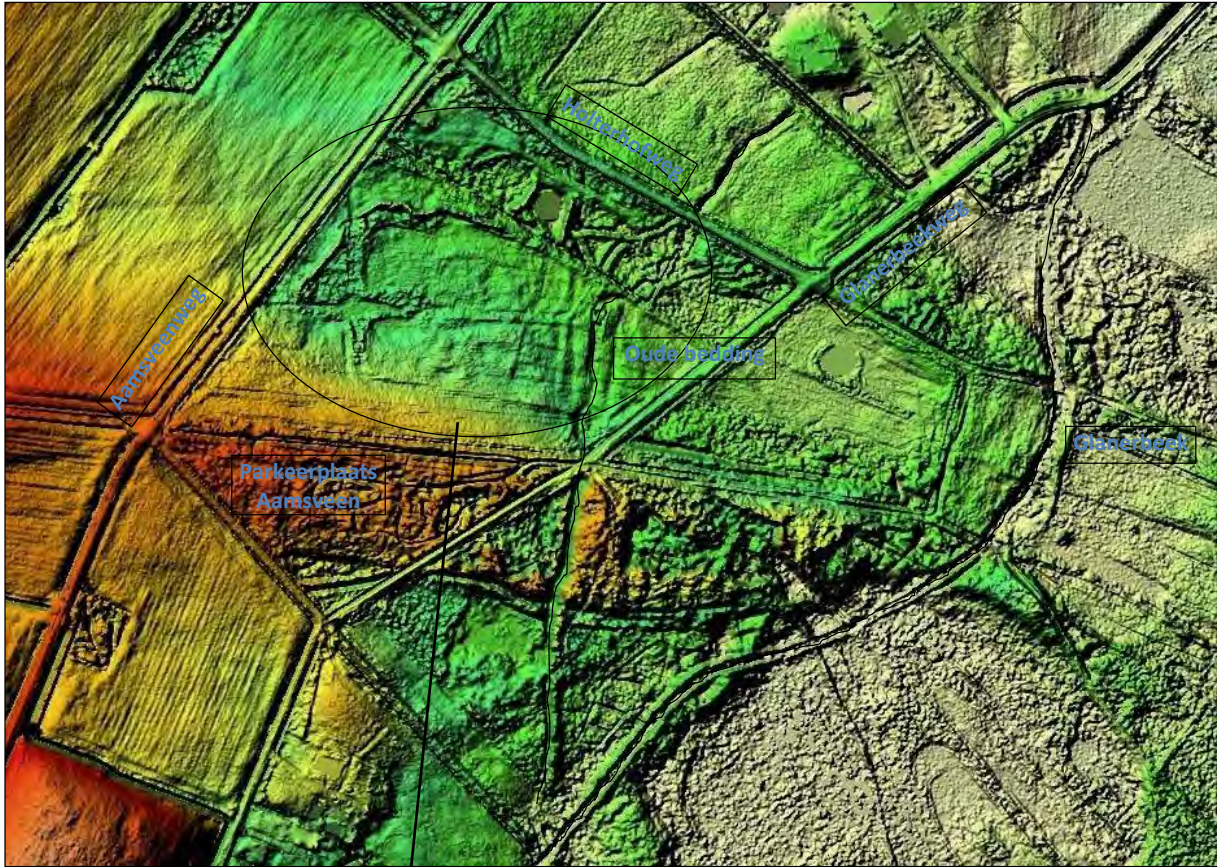
¹⁹ Stroink 1966², 138-150, 182, 194-195; Snuif 1930,

²⁰ Krantenartikel in: Tubantia, 23-04-1910.

²¹ Krantenartikel in: De Tijd, 26-06-1910.

²² Gids van Enschede en Omgeving - De omgeving: Lonkeker, Glanerbrug (Van Deinse, Bloemendaal en Benthem, 1889).

Tot dusver is het vooral gissen naar de ware geschiedenis van de locatie. RAAP heeft in opdracht van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een kortstondige veldinspectie en een booronderzoek uitgevoerd. Naast aardewerk uit de vroege bronstijd is er middeleeuws aardewerk geborgen dat wijst op bewoning tussen de 12^e – 13^e eeuw, waarbij de 13^e eeuw het meest waarschijnlijk wordt geacht. In het veld werd tevens een stelsel van greppels vastgesteld die ieder een variabele diepte hadden van circa 0,5 tot 1,5 meter. Gezien de rechthoekige aard van de omwalling is de gedachte verworpen dat het zou gaan om een ringwalburcht. Doordat er geen vondsten zijn gedaan in de vullingen van de grachten konden deze niet worden gedateerd. Hoopgevend is dat de vindplaats, behoudens de afgevlakte delen, over het algemeen nog zeer intact was.²³

Het terrein van de voormalige Hölterhof gezien op het Actueel Hoogtebestand van Nederland (2). In het roodbruin de hoge dekzandrug bij de parkeerplaats, oftewel de Hölteres. De dekzandrug wordt doorsneden door een oude loop van de Glanerbeek die noordwaarts ook over het terrein van de voormalige Hölterhof gaat (oude bedding). Aan de oostkant is het huidige loop van de Glanerbeek te zien. Binnen de zwart omkaderde cirkel zijn verder nog diverse greppel- en walstructuren te zien die gedeeltelijk zichtbaar zijn in het huidige weiland.

Wat is er verder nog bekend over de vindplaats en de directe omgeving? Zuidwaarts van het terrein ligt een hoge dekzandrug (parkeerplaats Aamsveen) die bekend staat als de Hölteres. Direct ten zuiden daarvan lag het Holterhofsbos en de locatie van de Hölterhof stond bekend als de Holterweer. Weer betekend in het Twents weide, het gaat dus om de 'Holterweide'. Even noordwestelijker is in 1913 een landhuis gebouwd dat is vernoemd naar de Hölterhof. Het mag duidelijk zijn dat de toponiemen wijzen op een oudere bewoningslocatie, waarschijnlijk bij of in het *holt* en de *weide*.²⁴ Op basis van het Actueel Hoogtebestand Nederland (zie kaart) kan worden vastgesteld dat er nog steeds greppels en ander micro-reliëf in het terrein aanwezig zijn. Van een duidelijke omwalling is echter geen sprake meer. Wel is de 'drooge bedding van de Glanerbeek', waarvan in een krantenartikel sprake was, nog zichtbaar.²⁵ Deze oude bedding is zuidwaarts ook goed zichtbaar waar hij dwars door de hoge dekzandrug (de Holteres) is heen gegraven.

²³ Rapport archeologisch monument 2839, mondelinge mededeling H.B.G. Scholte Lubberink (RAAP).

²⁴ Weer betekend weide in het Twents.

²⁵ Krantenartikel in: Tubantia, 23-04-1910.

Een belangrijke vraag is nu hoe de sporen zich tot elkaar verhouden. Lag ter plaatse een boerderijplaats uit de 13^e eeuw die vrij snel is opgegeven en is er een samenhang met het veronderstelde grachtenstelsel en waterstaatkundige aanpassingen aan de Glanerbeek? Of hebben we hier te maken met een 13^e-eeuwse gegraven bedding van de Glanerbeek die een direct verband houdt met de 13^e-eeuwse woonplaats, die mogelijk omgracht is geweest? En als we uitgaan van een versterkte woonplaats, waarom is deze dan helemaal in de periferie van de Esmarke gelegen op een locatie waar verder geen noemenswaardige wegen langs gingen? Of was het veen zelfs van dusdanige waarde? En wanneer het een boven modale huisplaats is geweest moet er haast wel een verbinding zijn geweest met de wereldlijke machtshebbers in Enschede. Bijvoorbeeld de Van Loons (of diens leenmannen en opvolgers) en natuurlijk de bisschop van Utrecht. Het verdient nader archeologisch en historisch onderzoek om deze vragen te beantwoorden. Daarbij dient opgemerkt te worden dat de begrenzing van het huidige archeologische monument niet samenvalt met de vele contouren die op de hoogtekartaar zichtbaar zijn. Het vondstcomplex lijkt een stuk groter te zijn geweest.

De oude bedding van de Glanerbeek in het Aamsveen die dwars door de hoge dekzandrug snijdt. Zoals op de foto te zien is staat de bedding gedurende nattere perioden nog altijd vol met water.

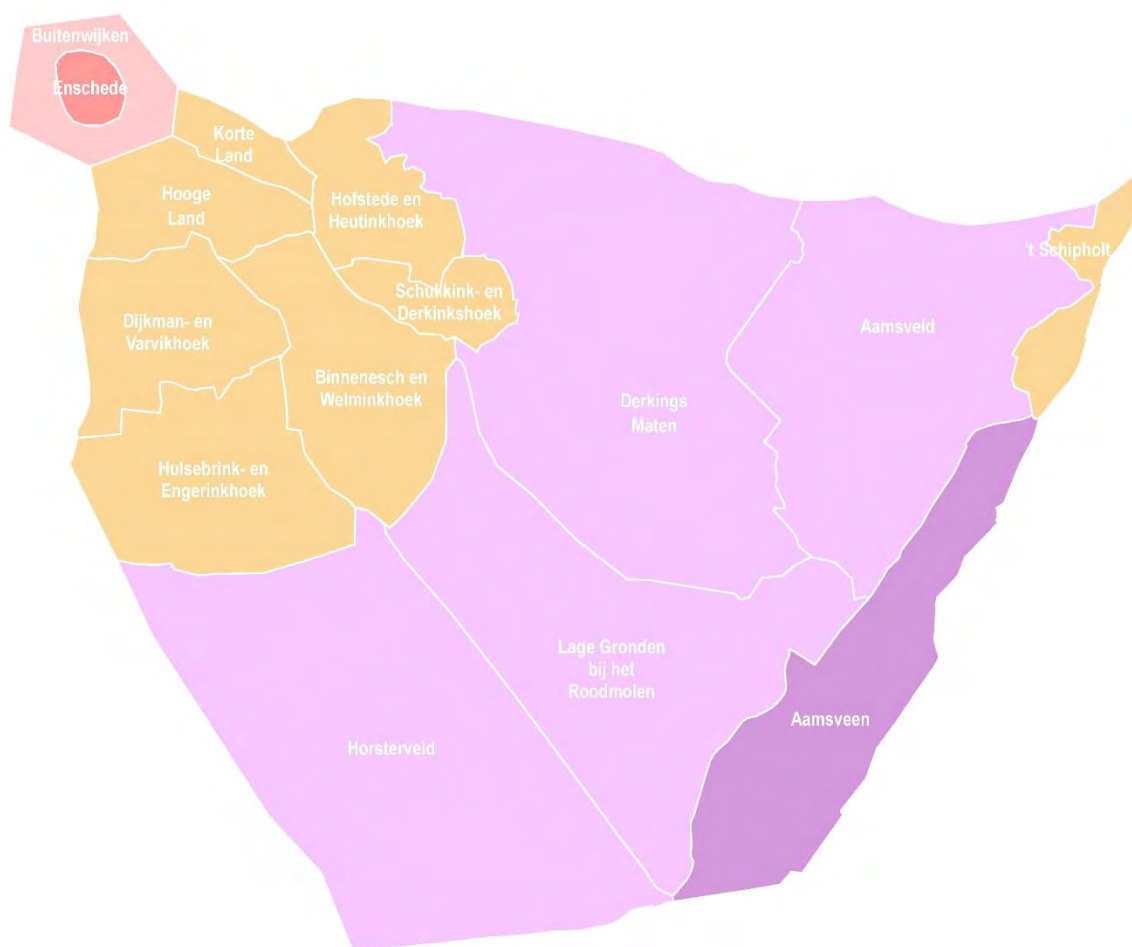
De indeling van het middeleeuwse cultuurlandschap in de Esmarke -(800 – heden)

Zoals op afbeelding (zie volgende pagina) goed te zien is kent de Esmarke een duidelijke landschappelijke onderverdeling. Het landschap kan in drie zones uiteen worden gezet: 1. de stedelijke bebouwing van Enschede; 2. de essen met het bos, de groenlanden en de bebouwing; 3. de velden en het veen. Achtereenvolgens liggen deze zones steeds verder van de kern van de Esmarke verwijderd (de stad). Het Aamsveen zelf kan hoofdzakelijk gerekend worden tot het veen en lag zeer perifeer aan de rand van de marke.

De stad

Uiteraard vormde de stad Enschede de kern van de marke. Zoals eerder is genoemd, is de stad vermoedelijk tot ontwikkeling gekomen op/rond een oude hof waarop later een burcht is gebouwd. Op de gronden van deze voormalige hof en burcht heeft de stad zich vervolgens ontwikkeld. De stad zelf lag langs een oude handelsroute die vanuit Duitsland langs Ochtrup en Gronau Nederland binnenkwam en via Enschede en Hengelo verder Nederland in voerde. In 1325 heeft de stad officieel een stadsrechten verkregen van de bisschop van Utrecht. Er ontstond op deze manier niet alleen een fysieke scheiding tussen de stads- en boerenbevolking, maar ook een rechtsmatige (stadsrecht en landrecht). Kerkelijk bleef Enschede wel één en dezelfde parochie.

Middeleeuwse dorpslandschappen van het oostelijke deel van de Esmarke

De middeleeuwse dorpslandschappen van de Esmarke op hoofdlijnen. Deze kaart is opgemaakt op basis van de kadastrale kaart uit 1832.

De essen en het bos

Vooral aan de oostelijke en zuidoostelijke zijde van Enschede lagen honderden akkers die waren gegroepeerd in verschillende essen (open akkercomplexen). Deze escomplexen in de Esmarke zijn hoofdzakelijk aangelegd op gronden waar de keileem zeer ondiep in de ondergrond aanwezig is.²⁶ In eerste instantie zullen de bossen op de rijkere en iets beter ontwaterde gronden zijn gerooid. Weldra vond er een grote uitbreiding plaats van het akkerland en zullen al snel de contouren zijn ontstaan van de historische bekende escomplexen. Gezien het geringe archeologische vondstmateriaal is het lastig om de oudste escomplexen en/of de oudste bewoningskernen aan te wijzen. Soms kunnen veldnamen hier nog een handje bij helpen. Zo worden de akkercomplexen in het noordelijke deel van Esmarke benoemd als de Laar es, Ribbelerbrink, Weldink es, Oliemolen es en Heurne. In het zuidelijke zijn dit de Hofstede- en Heutinkhoek, Woldrikshoek, Schukink- en Derkinkhoeken, Binnen es, Wilminkhoek, Korteland, Hogeland, Varvik- en Diekmanhoek, Engerinkhoek, Holzikerbrink.²⁷ Op historische kaarten vinden we ook nog de Molenesch (Enscheder Esch) en De Esch (Hooge Land).

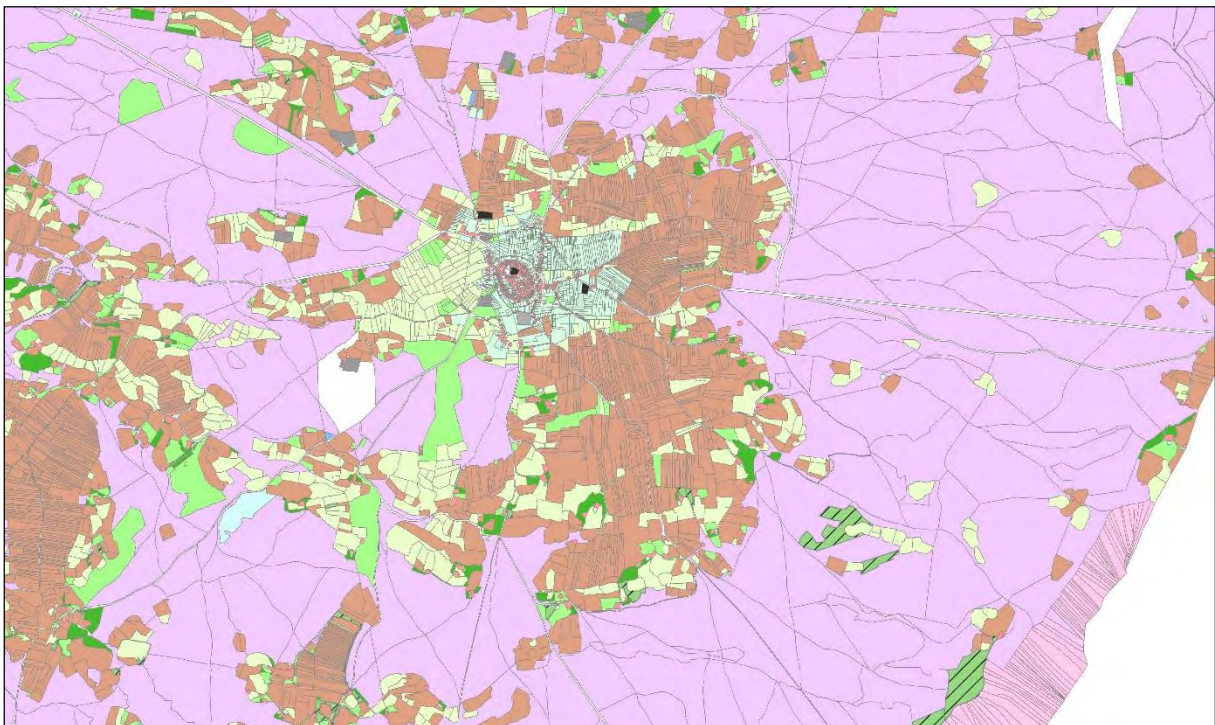
²⁶ Zie hiervoor de bodemkaart 34 Oost en 35 Enschede – Glanerbrug. Het gaat om Hoge zwarte enkeerdgronden met een ondiepe keileemlaag (zEZ23x) of Oude kleigronden (KX) waar de keileem bijna aan de oppervlakte ligt.

²⁷ Stroink 1966², 120.

Het is vrijwel zeker dat er nog in middeleeuwse perioden nog een aantal bossen zijn omgezet in akkerland. De laar es is hier een mooi voorbeeld van. Het element *lar/laar* betekent in het Oudnederlands 'intensief benut bos of bosweide'. Vanuit de omgeving werd dit laar benut voor het hoeden van vee, strooiselwinning (voor in de stal), het akeren (varkens weiden in het bos) en er werd bijvoorbeeld hout gewonnen. Langzaam degradeerde het bos en werd het uiteindelijk gerooid en omgezet tot akkerland: 'de Laaresch' dus. Interessant is dat in 1188 Hendrik, graaf van Dalen recht had op 5 boerderijen in de Esmarke samen met het recht om 12 varkens te weiden (akeren) in het bos bij Enschede!

De groenlanden

Aan de zuidwestelijke kant van de Esmarke, en in mindere mate aan de noordkant, lagen complexen van groenlanden: de wei- en hooilanden. Het waren de gronden die op de flank van de stuwwal waren gelegen en van nature een stuk natter waren. Ooit waren het de gemeenschappelijke weidegebieden en op de natste delen werd aan hooiwinning gedaan.

De kadastrale kaart uit 1832 ingekleurd op het grondgebruik. Het esgebied van de Esmarke rondom de stad Enschede is op deze kaart prachtig te zien. In het rood de boerderijen, bruin de akkerlanden, lichtgroen zijn de weilanden, donkergroen is bos en het mintgroene zijn de hooilanden. Helemaal onderaan is nog een klein deel van het Aamsveen te zien.

De boerenerven

Rondom het grote areaal aan akkerlanden lagen de boerenerven. Vrijwel al deze erven hebben als gewaarde of als keuter deel uitgemaakt van de Esmarke. Vrijwel ieder erf grensde aan één of meerdere huiskampen: een wei- of hooiland waar het vee geweid kon worden. Tevens hadden de meeste gezinnen de beschikking over een klein loofbosje waar hout werd gewonnen voor eigen gebruik.

De velden

De boerenerven van de Esmarke lagen tussen de escomplexen en het achterliggende veld. Dit veld omvatte een groot deel van het oppervlak van de marke. Het grootste deel van het veld strekte zich vanaf het akkerland uit in oostelijk en zuidelijke richting tot aan de grens met Duitsland. Logischerwijs werden deze veraf gelegen gebieden minder intensief gebruikt. Dit kwam mede doordat de bodemvruchtbaarheid van de bodem niet te wensen over liet. De gronden waren te arm, te droog of juist te nat. Ze lagen op het hoogste deel van de

stuwwal en op de helling ervan richting de Duitse grens. Op historische kaarten worden dergelijke gebieden vaak aangeduid als heidegebieden. Door de lokale boeren werden ze aangeduid met het toponiem *-veld*.

In de late middeleeuwen en de nieuwe tijd behoorden de veldgronden tot de woeste gronden die door de markegenoten gemeenschappelijk werden gebruikt voor het weiden van vee en het steken van plaggen. Het daadwerkelijke beeld zal wel wat genuanceerder zijn geweest. Op historische kaarten, zoals de Huguenin atlas, zien we dat in oude erosiedalen op de stuwwal kleine beekjes ontspringen. Deze van nature iets rijkere en vochtigere plaatsen staan op historische kaarten rond 1900 aangegeven als groene stroken: broekbossen of lagere zones met opslag van nattere boomsoorten zoals wilg. Uiteraard zal er ook opslag van bomen zijn geweest op de drogere heidevelden. Het werd echter gebruikt als geriefhout of afgegraasd, waardoor de bomen niet de kans hadden tot volle wasdom te komen.

Een kaartblad uit de Hottinger atlas (1773-1794) waarop het Aamsveen staat afgebeeld. Prachtig is te zien hoe de Glanerbeek langs het veen kronkelt en dat er een splitsing in de beek voorkomt (grijze pijl). Dit is de door ons waargenomen oude beekloop langs de Hölterhof (de meest zuidelijke). Bron: Versfelt, 2003.

Het veen

De boeren van de Esmarke hadden tevens de beschikking over een klein deel van het Aamsveen. Het huidige Natura 2000 gebied ligt precies op de grens van het veld en het veengebied. Zoals in het eerste hoofdstuk lag hier in de vroege middeleeuwen een dikke oligotrofe veenkoepel. Aan de rand van deze veenkoepel, ongeveer ter hoogte van de Glanerbeek of iets verder noordelijk, trad het water uit en vormde zich een *lagg-zone*. Deze zone lag precies aan de rand van de veenkoepel en de afhellende stuwwal. Hoe deze *lagg-zone* er precies heeft uitgezien is niet helemaal duidelijk. Het is goed mogelijk dat delen ervan begroeid waren met elzenbroekbos, dit zou het hoge aandeel van elzenpollen kunnen verklaren in de pollendiagrammen van het recent uitgevoerde paleo-ecologische onderzoek.²⁸ Of de *lagg-zone* altijd al ontwaterd werd door een klein beekje is maar zeer de vraag. Hier komen wij later nog uitgebreid op terug.

Het veen zelf zal in de middeleeuwen behoord hebben tot de woeste gronden die gemeenschappelijk gebruikt werden door de markegenoten. In dit kader is het interessant dat wanneer de Lippinkhof in 1321 aan de bisschop van Utrecht wordt geschonken, hier specifiek bij vermeld wordt dat er bij het hof ook het (recht) hoort op turfsteken. Het is zeer goed denkbaar dat er toen al turf werd gestoken in het Aamsveen. Daarbij moeten we vooral denken aan een 'droge vervening' in veenkuilen waarbij het oligotrofe hoogveen werd gewonnen. Eerst het minder verweerde 'witveen of grijsveen' boven de eerder genoemde grenshorizont en pas daarna het meer verweerde 'zwartveen' onder de grenshorizont.²⁹

Het bestuur van de Esmarke - marken en markegenoten in de late middeleeuwen (1200 – 1500)

Een marke (letterlijk *grens* of *scheiding*) vertegenwoordigt een middeleeuws collectief van de eigenaren van boerderijen die gezamenlijk het gebruik en beheer van de gemeenschappelijke gronden reguleerde zoals de heiden, weiden, venen en bossen. De eerste schriftelijke bewijzen voor markegenootschappen stammen uit de 13^e en 14^e eeuw. Waarschijnlijk functioneerden de marken al eerder en zijn de markeregels pas relatief laat op schrift gesteld.

De Esmarke waartoe ook het Aamsveen behoorde kende in 1475 maar liefst 53 erven. Daarvan waren er 32 volgewaard, 14 hadden een half waar en van 7 erven is het aandeel in de marke onbekend. Een andere 15^e-eeuwse lijst in het markeboek van de Esmarke noemt *37,5 lickwaer*, *32 ledich waer* en *18 kottwaer*.³⁰ Een *lick waer* wijst op een gewoon marke-aandeel oftewel een waar die gelijke rechten geeft en een *ledich waer* geeft eveneens aandeel in de marke, maar het kleeft niet langer aan een specifiek erf. Als laatste waren er de keuters die beschikten over een *kottwaer*.

Het functioneren en bestuur van een markegenootschap

De markegenoten (gewaarden) kwamen regelmatig bijeen tijdens een holtink om over zaken te spreken die gerelateerd waren aan de marke. Aangezien het beheer van het bos één van de belangrijkste thema's was is de holtink of holtsprike hiernaar vernoemd. De holtink werd geleid door een markerichter. De markerichter kon gekozen worden, maar soms was de functie erfelijk (erfmarkerichter). Afhankelijk van het aantal waardelen of waren mocht gewaarden een bepaald aantal stuks vee laten weiden, heide maaien of plaggen, turfsteken en varkens weiden in het bos (akeren). De grootste en oudste boerderijen waren veelal volgewaard en hadden één stem in de marke. Gewaarde erven konden ook opgesplitst worden, waardoor er twee boerderijen met elk een half waardeel ontstonden, of later vier met elk een kwart waardeel. Dergelijke erven zijn vaak aangeduid met 'klein' of 'luttike'. Als laatste waren er nog de keuters, katers of kotters die niet beschikten over een waardeel in de marke. Zij verwierven slechts geringe rechten op de markegronden en tegen betaling mochten zij ook markegrond aankopen en in

De markevergaderingen vonden veelal plaats op een belangrijk erf binnen de marke waaraan het erfmarkerichterschap was verbonden. In de Esmarke lag dit erfmarkerichterschap op de Lippinkhof dat zoals we zagen in 1321 door Otto van Ahus werd overgedragen aan de bisschop van Utrecht, om het vervolgens

²⁸ Van der Linden, 2018 (concept)

²⁹ Zie hoofdstuk 1 voor een uitleg van de grenshorizont (pagina 14).

³⁰ Agterbosch & Mensink 2010, 45-46.

weer in leen terug te ontvangen (kadertekst pagina 20). Door vererving komt de Lippinkhof (Philippinkhof) later in handen van het geslacht Solms-Ottenstein. In 1386 blijkt dat de Solms-Ottensteins ook daadwerkelijk over het aan het Lippinkhof verwante erfmarkerichterschap beschikten. Daarnaast hadden zij ook het holtgericht over het *Enscheder Wolt*.³¹ Het Lippinkhof, dat rond 1900 nog omgracht zou zijn geweest, lag vlakbij de voormalige Tijplaats (Thy/Huysink).³²

De naam Thije is in historisch opzicht erg interessant. Het is afgeleid van het oude Germaanse begrip tie of thye. Verspreid over het oude Saksische grondgebied (vanaf de IJssel in oostelijke richting tot aan de Elbe) kwamen talrijke namen met het bestandsdeel tie voor. Een tie was een plaats waar de inwoners van een dorp of streek samenkwamen om met elkaar te vergaderen en recht te spreken. Het woord zou een relatie hebben met ‘beschuldigen, terechtwijzen en rechtspreken’. Dergelijke namen hebben vaak een hoge ouderdom en kunnen zelfs teruggaan tot vóór de vroege middeleeuwen, hetgeen niet zegt dat iedere naam ook daadwerkelijk zo oud is. Toch liggen op veel plaatsen in Twente en Drenthe tie namen in of naast de oudste nederzettingkern.³³ Hoewel dit in de Esmarke niet opgaat is het wel interessant dat de Tijplaats grenst aan de Lippinkhof waarop het erfmarkerichterschap rust.³⁴ Er wordt wel verondersteld dat het erfmarkerichterschap ooit op het hoofdhof/burcht in de stad Enschede heeft gelegen, dat in de veertiende eeuw nog gedeeltelijk eigendom was van de familie Solms-Ottenstein, maar dat dit na de vorming van het stadsgebied is verlegd naar de Lippinkhof.³⁵

Een steilrand in het hoogveen. Aan de rechterkant de veenrug en aan de linkerkant het lagere gedeelte door vervening.

De boeren van de Esmarke en het markeboek (1500 – 1773)

De Stichting Genealogische Werkgroep Enschede heeft in 2010 een transcriptie uitgegeven van de bewaard gebleven markeboeken van de Esmarke. Hierdoor kunnen wij ons een goed beeld vormen over het bestuur van de Esmarke en het beheer van de markegronden. De holtpraak vond plaats op de Lippinkhof en daar werd tevens de markekist bewaard, waarin onder meer een brandijzer en een bijl waren te vinden. Koeien die in het bos (*holt*) mocht grazen en varkens die eikels en beukennoten zochten (*akeren*) werden gemerkt met het brandijzer. Hout dat uit het gemeenschappelijke bos geveld mocht worden werd met een bijl ‘aangebikt’. Verder had ieder gewaard erf het recht om jaarlijks een bepaald aantal voeren turf (*wagenvracht*) in de marke te steken. Ook mochten zij op basis van hun waardeel een vastgesteld aantal beesten op de gemeenschappelijke veldgronden laten grazen.

Het allerbelangrijkste tijdens de markevergaderingen waren toch wel de kwesties rondom het hout. Zo wordt in de tweede helft van de vijftiende eeuw een overzicht gegeven van een aantal rechtsregels die gelden binnen

³¹ Seyger 2010, 344.

³² Stroink 1966², 109.

³³ Spek 2010, 228-230.

³⁴ Overigens is er ooit geopperd dat het erfmarkerichterschap voorheen op een erf binnen de latere stad Enschede moet hebben gelegen. Sluitend bewijs is echter niet voor handen (Snuif 1930, 17).

³⁵ Snuif 1930, 25, 87.

de Enscheder marke. Deze gaan hoofdzakelijk over het *'houwen van hout'*, waarbij wel blijkt dat vooral beuken- en eikenbomen hoog in het aanzien stonden. Later krijgen we ook inzicht in het *'houwen van rijss'*. Met rijshout worden takken en twijgen bedoeld van taaie, recht uitlopende houtsoorten die vervolgens in rijssbossen worden samengebonden. Daarvoor zijn vooral de natter groeiende houtsoorten geschikt zoals de wilg, els en de populier. Iedere gewaarde boer mocht jaarlijks vier voeder (*wagenvrachten*) aan rijshout snijden of hakken, een *kotter* had recht op twee voeder en een *bijzitter* op één voeder. Een *bijzitter* woonde binnen de marke, was geen boer, maar vervulde in plaats daarvan een ander ambacht zoals een smid of een kuiper.³⁶

Van grootste bossen, denk aan de Laaresch of het 'bos bij Enschede', is in de markeboeken al geen sprake meer. Het blijkt dat de boeren in deze vijftiende-eeuwse periode al specifieke stukken land reserveerden om hier nieuw bos op aan te planten. Het landschap van destijds was hoogstwaarschijnlijk een stuk minder begroeid dan het huidige. Later in de achttiende eeuw is er ook sprake van andere kwesties tijdens markevergaderingen. Bijvoorbeeld het graven van 'zand- of leem/kleikuilen' op de gemeenschappelijke gronden, en vooral wanneer deze te dicht bij openbare wegen liggen. Een mooi voorbeeld hiervan vormen de zandkuilen in de dekzandrug even ten noorden van de Sagenweg. Ook zijn er regels betreffende het verbranden van *kwakelbossen* (jeneverbessenstruiken) of andere *hout-* en *heitbossen* (heide). En in 1770 wordt er ook gesproken van een verbod op het maaien van *'hondeplaggen' in het gemeene veld*. Hondeplaggen, denk aan het Hündfelder Moor, zijn 'brandplaggen', oftewel turfplaggen die werden gebruikt om er vuur mee te maken.³⁷ Om deze plaggen te steken moest de zode van het veld of het veen worden afgegraven. Dit was zeer ten nadele van de marke, omdat het terrein nadien niet meer gebruikt kon worden voor beweiding. Tevens wordt er gesproken over *schepgaten*, *kluinbanken* en *bleekvelden*, maar daar komen we in de nu volgende paragraaf uitgebreid op terug.

Toponiemen in het Aamsveen en het broekbos langs de Glanerbeek (800 – 1900)

In de eerste paragrafen zijn de hoofdlijnen van het vroegmiddeleeuwse landschap geschetst. Zodra men vanaf die periode het landschap gaat gebruiken treden er veranderingen op. Bossen worden gekapt, broekbossen worden omgezet tot groenlanden en ook de veengebieden veranderen doordat er turf wordt gestoken en vee wordt geweid. Hoe het vroeg- en volmiddeleeuwse landschap er exact heeft uitgezien is moeilijk te zeggen. Vanaf de late 15^e eeuw krijgen we meer grip op dit landschap vanuit historische bronnen. Dit beeld kan verder worden aangescherpt vanaf de 17^e eeuw wanneer de regio van het Aamsveen ook staat opgetekend in een aantal manuscriptkaarten die handelen over de eerder besproken grenskwesties. Daarnaast beschikken we voor de Esmarke over een uitgebreide veldnamenverzameling.³⁸ Vaak verwijzen veldnamen naar het vroegere uiterlijk of gebruik van het landschap en daarmee vormen ze een dankbare bron voor de reconstructie van het landschap.

Op basis van al deze verschillende bronnen kunnen we vanaf de stuwwal richting de Duitse grens een viertal historische landschapszones onderscheiden: 1. Op de helling vanaf de stuwwal richting de Glanerbeek lag het *veld*; 2. Aan weerszijden van de huidige Glanerbeek vinden we een zone die bestaat uit *vennen* en het *broek* (rijss); 3. Oostelijk van de Glanerbeek in het Aamsveen lag een zone die we kunnen karakteriseren als de *dellen*; 4. En dan verder oostwaarts tussen de dellen en de Duitse grens lagen de *koeln*. We zullen deze landschappelijke zones nu stuk voor stuk verduidelijken en benoemen welke cultuurhistorische elementen we erin terug kunnen vinden.

Het veld op de stuwwalhelling

Deze zone kenmerkt zich hoofdzakelijk door veldnamen met het toponiem *veld*. Vaak wordt eerst de eigenaar genoemd en volgt vervolgens *veld*. Zo worden in het veldnamenboek genoemd het *Hofsteesveld*, *Lutje Holzikveld*, *Varviksveld* en ga zo maar door.³⁹ Het *Allemansveld* refereert nog naar de periode van vóór de markeverdeling, net als het *Horsterveld* en het *Aamsveld*. Pas na de markeverdeling zijn nieuwe veldnamen ontstaan. Eeuwenlang werd het veld gemeenschappelijk gebruikt, door de markeverdeling werden de velden particulier bezit en waren er ter verduidelijk nieuwe veldnamen nodig. Veel van deze namen zijn dus genoemd

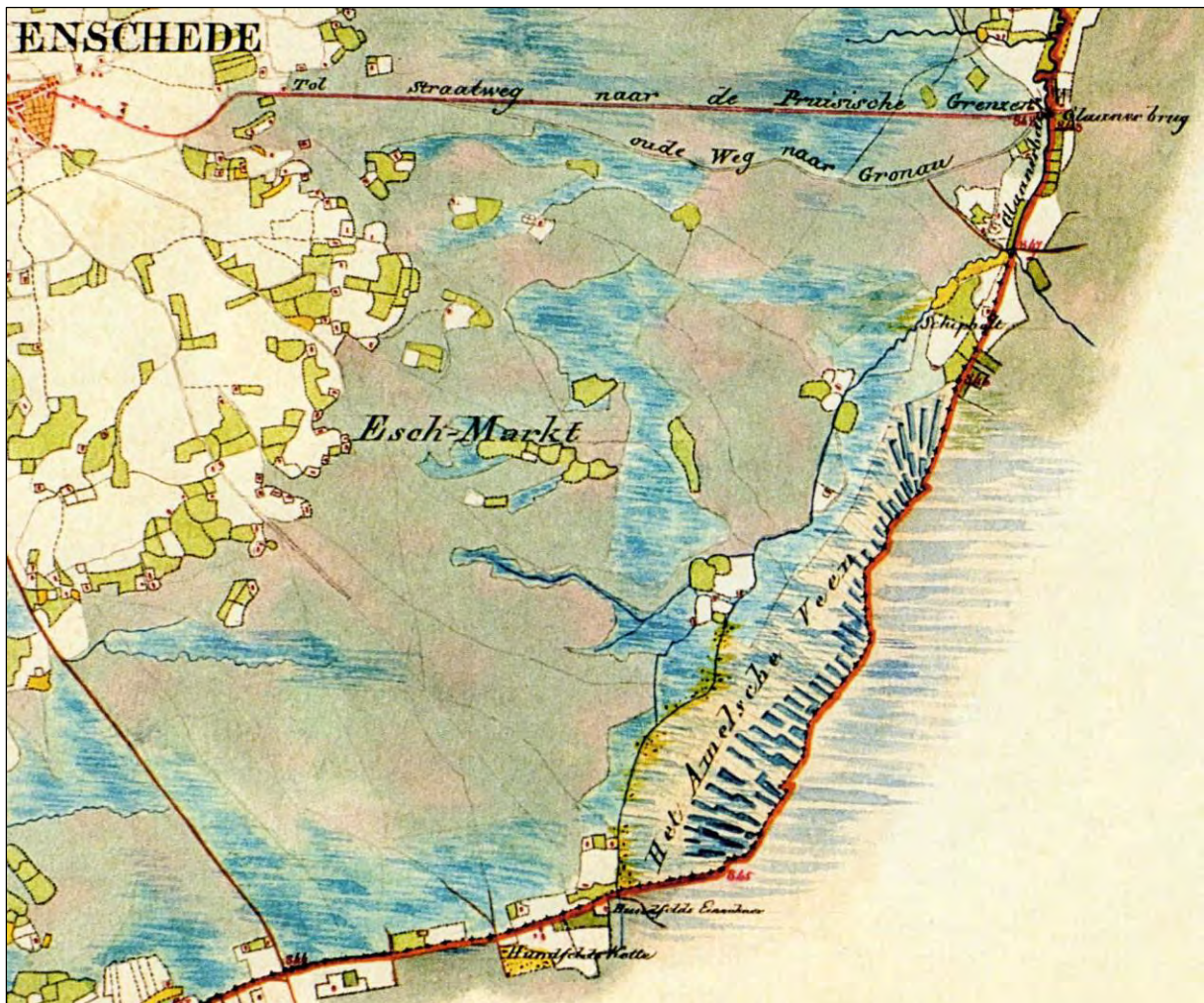
³⁶ Agterbosch & Mensink 2010, 39-41, 48-49; Mededeling H.B.G. Scholte Lubberink (RAAP).

³⁷ Jacobs 2014, 72.

³⁸ Veldnamen in Enschede, 1992.

³⁹ Zie voor deze en de hierna volgende veldnamen: Veldnamen Enschede, kaartblad E.

naar het 'veld' + de nieuwe eigenaar van dit veld. Vóór de markeverdeling werd het overgrote deel van dit veld benut als heideveld waar plaggen werden gestoken voor de potstalbemesting en op een gemeenschappelijke wijze vee werd geweid.

Afbeelding van de Huguenin kaart uit de periode tussen 1819-1829. Het Aamsveen is prachtig in beeld gebracht. We zien de veenuilen tegen de Duitse grens, het broekbos langs de Glanerbeek en ook de splitsing van diezelfde beek en enkele zijtakken zijn weergegeven. Tevens zien we dat er verschillende hooilanden zijn aangelegd in de 'broekboszone'.

Toch bood het landschap nog wel wat meer afwisseling. Op de hellingzijde van de stuwwal lagen een aantal erosiedalen die naar het Aamsveen toe afwaterden. Het zijn deze erosiedalen die op historische kaarten staan aangegeven als groene stroken. Gedeeltelijk waren dit groenlanden oftewel de wei- en hooilanden. De typische elementen *mös* en *maat* in de omgeving van het erf Reef verwijzen naar het natte en laag liggend hooiland.⁴⁰ Ter plaatse van de groenstroken vinden we in het veldnamenboek af en toe ook percelen met het element – *bos*. Hiermee worden de bossen bedoeld die groeien onder nattere omstandigheden met bomen als wilg, els of populier. Het rijshout waarvan in de vorige paragraaf sprake was zal van dit soort locaties zijn gehaald. In dergelijke erosiedalen zullen kleine beekjes zijn ontsprongen. Het is goed mogelijk dat de loop van dergelijke beekjes al vroegtijdig door de mens is beïnvloed of verdiept. In de markeboeken worden een aantal van deze kleine beekjes genoemd. Eén daarvan, *de Kiente beeke* (1770), kunnen we lokaliseren als het stroompje dat langs de groenlanden ten noorden van het erf Reef kronkelt (net ten noorden van de N35). Vandaar via het huidige Grevengoor om bij het erve Schouwink in de Glanerbeek uit te monden. Verder komen we in de Esmarke nog tegen: de Beukenstobbesbeke, en er is sprake van (gegraven) waterleidingen waaronder één bij de Ypkemeulen.⁴¹

⁴⁰ Schönfeld 1980, 48, 85.

⁴¹ Agterbosch & Mensink 2010, 89.

In dit historische veld, buiten de begrenzing van het huidige Natura 2000-gebied, komen we de volgende cultuurhistorische elementen tegen. Vlakbij het erf Reef, ter hoogte van de huidige N35, lagen enkele 'kleigaten' waar klei werd gewonnen voor de baksteenindustrie. Interessant is dat ter hoogte van een erosiedal tussen de Roodmolenweg, het verlengde deel van de Verwooldsweg en de Aamsveenweg, een aantal veldnamen voorkomen met het element *waskehook*.⁴² Als laatste worden er vanaf 1758 in de markeboeken ook gesproken van een *bleike* en *bleikerije*. Het gaat om bleekerijen in de omgeving van de stad met bijbehorende bleekvelden. Deze bleekvelden lagen in de omgeving van de Ypkemeulen, waarschijnlijk één in de omgeving van het erf Stroink en als laatste wordt er ook gesproken over het erf Reef. Hierover staat in het markeboek vermeld dat door het graven van een waterleiding naar de *bleike* van Reef het stadservé Goolkate wordt benadeeld. De eigenaren van Reef hebben hierover verklaard dat de waterleiding alleen wordt gebruikt voor het bleekveld, indien er beesten in de waterleiding vallen staan zij voor de schade en zodra het bleekveld niet meer wordt gebruikt zal deze dicht worden gegooid.⁴³ De vraag is nu waar de bleek van Reef heeft gelegen. In 1832 is er een Jan Reef en een Lauwerens Reef die beide hun bezittingen hebben liggen langs de huidige Holterhofweg en de Spiksweg, in de omgeving van het Aamsveen dus. Het stadservé Goolkate lag echter in de Goolkatenhoek ten westen van Enschede, vlakbij het huidige Volkspark. Op basis hiervan, en de ligging nabij Enschede, gaan we ervan uit dat dit bleekveld bij Goolkate heeft gelegen en niet vlakbij het Aamsveen.

Het huidige landschapsbeeld van de 'vennen' langs de Glanerbeek gezien vanaf de Glanerbeekweg (net voor de kruising met de Verwooldsweg)

De vennen en het broek langs de Glanerbeek

Aan de noordwestkant van het Aamsveen ligt een interessante zone. We spreken van de *lagg-zone*, een *lagg* is de zone die zowel water ontvangt uit het hoogveen en van de directe minerale omgeving. In dit geval dus water vanaf de stuwwal en vanuit het Aamsveen. Het zal een zeer natte zone zijn geweest met gemixte waterstromen. Vanuit het hoogveen trad zuur veenwater uit en vanaf de stuwwal juist zwak gebufferd kwelwater. Deze natte zone wordt op diverse historische kaarten afgebeeld als een brede groene strook van zo'n 100 tot 150 meter. Op de kadastrale kaart uit 1832 wordt het grondgebruik weergegeven als 'hakhoutbos' en zowel de Hugueninatlas (1819 – 1829) en de Hottinger atlas (1773-1794) tonen een moerassige zone met veel opslag van bos.

In deze zone vinden we in het veldnamenboek percelen die zijn aan aangeduid als *maot*, *mös*, *bos/buske* en *blik*. *Maot* en *mös* zijn zojuist al verklaard als veldnamen die wijzen op hooilanden, vanzelfsprekend wijzen *bos* en *buske* naar een bos. De veldnaam *blik* kan worden geïnterpreteerd als: 1. Een perceel dat iets hoger is gelegen als de omgeving; 2. Een vlak stuk grond; 3. Een lichte, open plek, wat misschien verband houdt met

⁴² Het is nog onduidelijk waar de veldnaam 'Waskehook' op duid.

⁴³ Agterbosch & Mensink 2010, 95.

blicken oftewel 'blikkeren'.⁴⁴ Hoewel het slechts speculeren is, zou 'blik' hier verband kunnen houden het tijdelijk overstromen van het land en het zodoende 'blikkeren' van het water.

Combineren we beide gegevens dat blijkt het om een gediversifieerde landschappelijke zone te gaan die erg nat was en die hoofdzakelijk bestond uit hooiland en bos. Het plaatselijke bos zal toch vooral hebben bestaan uit broekbos met de op de hogere delen misschien iets drogere groeiende boomsoorten. Het is vanuit andere streken bekend dat elzenbroekbossen multifunctioneel werden gebruikt: het vee mocht er grazen, ze werden geëxploiteerd als (elzen)hakhout en er werd loofhooi gewonnen. Loofhooi diende als veevoer in de wintertijd en bestond uit het loof van de bomen samen met de kruiden en de grassen die ter plaatse groeiden. Tevens is bekend dat op Elzenstobben sterk uitlopen en daardoor gebruikt werden als hakhout.⁴⁵ Het is zeer goed mogelijk dat deze zone gebruikt werd voor het 'het *'houwen van rijss'* dat in dergelijke broekbossen gewonnen werd.

De cultuurhistorische elementen in deze zone hebben vooral te maken met broekbosontginningen en waterbeheer. Het mozaïek van elzenbroekbos met open plekken van zeggenmoerassen is nog vóór de markeverdeling gedeeltelijk omgezet in hooiland. Op kaart 2 worden deze zones weergegeven als 'hakhoutbroekbos' en 'natte overgangszones' die dus gebruikt werden als wei- of hooiland. Langs de Glanerbeek zijn zeker al vóór de 18^e eeuw de erven ontstaan van de keuters of kotters Reef, Lubbers en Lucassen. Veelal lagen deze ontginningen bij iets hogere dekzandopduikingen, zodat de boeren naast hooiland ook de beschikking hadden over akkerland. Verder kronkelde de Glanerbeek natuurlijk door het broekbos. In de Hottinger- en de Hugueninatlas staat de Glanerbeek duidelijk aangegeven. De beek zou zelfs een dubbele loop hebben gehad ter hoogte van de 'Wolfskoelen'. Opvallend is dat beide beeklopen precies hier de hooggelegen dekzandrug doorsnijden. Het kan niet anders dan dat de beekloop hier door de dekzandrug is heen gegraven. Deze doorsnijding is trouwens nog prachtig zichtbaar als een zeer diepe ingraving.

Aan de oostkant van de Glanerbeek ligt ook tegenwoordig nog een broekboszone met veel wilg, els en berk.

De Glanerbeek

Het rechttrekken of omleiden van beeklopen gebeurde op grote schaal in Nederland. De vraag is of de broekboszone beschouwd moet worden als een doorstrooimoeas waar al dan niet een beekloop in zichtbaar was. Sowieso is het de vraag wat voor invloed de turfwinning heeft gehad op *lagg*-zone. Het is goed mogelijk dat met de maximale bolling van de veenkoepel de *lagg*-zone in het Aamsveen als het ware iets de stuwwal werd 'opgedrukt'. Als gevolg van de met de turfwinning gepaarde ontwatering kan ook de *lagg*-zone in oostelijke richting zijn verschoven. Hierdoor kreeg de ver in het veen reikende dekzandrug langs de Sagenweg meer en meer een water stagnerende werking aangezien het maaiveld ook daalde. Om een goede afwatering te waarborgen was het daarom noodzakelijk de dekzandrug te doorgraven.⁴⁶

⁴⁴ Bloemhof & Worst 2017, 98-99.

⁴⁵ Bloemhof & Worst 2017, 48, 68.

⁴⁶ Zie de dekzandrug langs de Sagenweg op de hoogtekaart op pagina 12 en 22 van dit rapport.

Naast de Glanerbeek zagen we al eerder dat er ook zeer kleine beekjes vanaf de stuwwalhelling uitmondde in de Glanerbeek. Sommige daarvan liggen nog gedeeltelijk of geheel herkenbaar in het landschap. Zoals gezegd is de 'zijtak' of 'oude loop' van de Glanerbeek nog zichtbaar. Het gaat dan om de doorgraving in de dekzandrug en ook op het terrein van de Hölterhof is de droge bedding herkenbaar.⁴⁷ Mocht de *lagg*-zone zich inderdaad verder noordwaarts hebben uitgestrekt, dan is de kans groot dat deze 'zijtak' een oudere loop van de Glanerbeek is.

Een ander vreemd fenomeen langs de Glanerbeek is de vermelding van de 'Roodmolen'. We komen deze vermelding slechts tweemaal tegen: als gebiedsaanduiding in 1832 (Lage Gronden bij het Roodmolen) en op de Topografische Militaire Kaart (1850) staat bij het erf Reef weergegeven 'Roodmolen'. Volgens een krantenbericht is de 'Roodmolen' hetzelfde als de 'Draadmolen'. De bijbehorende molenkolk aan de Glanerbeek zou naar deze molen vernoemd zijn: de Draadskolk of de Draadskolksmaot.⁴⁸ De Draadskolksmaot was het door een singel omgeven perceel bij het erf Reef. De huidige Draadskolkweg is hier nog een verwijzing naar. Op andere historische kaarten vinden we echter geen enkele verwijzing naar een vroegere watermolen, ook van een duidelijk kolk is geen sprake. Wat wel opvalt is dat er precies ter hoogte van het erf Reef in de Glanerbeek een omleiding is aangelegd. Het zou om een verdeelwerk kunnen gaan, zodat de watertoevoer naar de molen geregeld kon worden. Indien er daadwerkelijk een molen heeft gestaan blijft het nog altijd de vraag wat voor molen dit was. De naam 'Draad' lijkt een familienaam aangezien ook andere landerijen naar 'draad' vernoemd zijn. Blijft over de kleur 'rood'. In de Veluwe sprengbekken wijst deze kleur vrijwel altijd naar het roodbruine kwelwater dat op diverse plaatsen uitreed. Dergelijke sprengen waren ongeschikt voor de papierfabricage en werden daarom gescheiden van sprengen met schoon water.⁴⁹ Misschien heeft hier de kleur van het water ook hier aanleiding gegeven om de watermolen ernaar te vernoemen.

Het erf Reef op de Topografisch Militaire kaart omstreeks 1850. Rechts van het erf is het toponiem 'Roodmolen' geplaatst. Tevens heet het gebied 'Lage gronden bij het Roodmolen'. Heeft er aan de Glanerbeek dan toch een watermolen gestaan?

De dellen, koeln, vennen en het veld

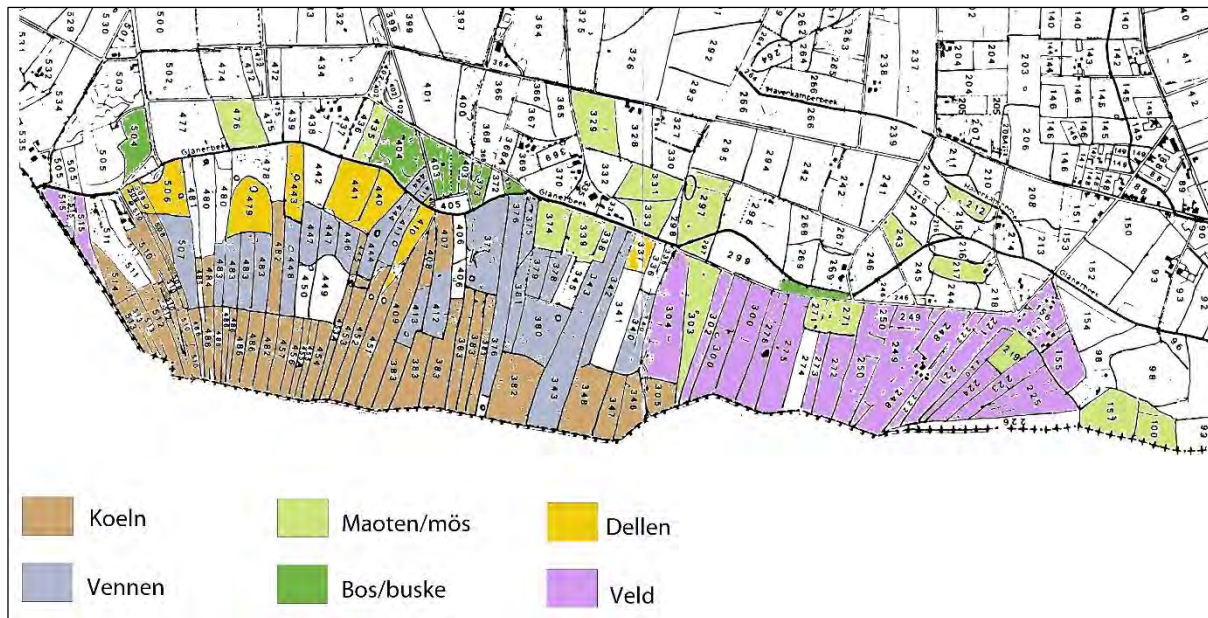
Aan de oostkant van de voormalige broekboszone ligt het Aamsveen dat doorloopt tot aan de Duitse grens. Vooral op de Huguenin kaart is een tweedeling te zien in het veengebied. In het zuidelijke deel tegen de Duitse grens aan zijn allerlei veenkuilen ingetekend. Op basis van het veldnamen materiaal kunnen we echter concluderen dat ook het noordwestelijke deel van het Aamsveen als een aparte zone werd onderscheiden. We vinden hier vele veldnamen met *del* en *ven*. Hierachter, tot aan de Duitse grens lag dus de zone met veenkuilen of turfgaten die werden aangeduid als *koeln*. Hoewel het twee verschillende landschappelijke zones betreft, behandelen we ze vanwege de wederzijdse afhankelijkheid onder één en hetzelfde kopje.

⁴⁷ In 1910 was deze ; droge bedding van de Glanerbeek' ook nog zichtbaar in het landschap (Krantenartikel in: Tubantia, 23-04-1910).

⁴⁸ Krantenartikel in: Twentsch dagblad Tubantia en Enschedesche courant, 10-06-1936; Veldnamen in Enschede, 168.

⁴⁹ Hagens 2000 (artikel IJzerman), 96.

Ten zuiden van de Glanerbeek vinden we een aantal maal de veldnaam 'eigenaar + del'. De algemene betekenis van een del is laagte of een lager gelegen gebied. Deze veldnamen kunnen tot stand zijn gekomen zoals we dat ook zien met bijvoorbeeld het Holziksveld, dus de 'eigenaar' plus de verwijzing naar 'del'. In dit geval zou del hier, net als in de rest van Nederland, verwijzen naar de lager gelegen randzone van het veengebied. In het Aamsveen zit del echter ook in het woord *kluundel* oftewel een *kluunplaats*. Dit zijn met keistenen bestrate ronde of ovale vloeren waar baggerturf op werd geworpen. Een del verwijst in Twente ook naar de (lemen) vloer van het stalgedeelte van een boerderij.⁵⁰ Daarmee zou een veldnaam als *Lippinkhofsdel* ook kunnen verwijzen naar de kluundel van de Lippinkshof.

De landschappelijke zonering van het Aamsveen en de lagg-zone op basis van veldnamen. Het veen lijkt veel gediversifieerder te zijn geweest dan historische kaarten doen vermoeden.

Het woord kluundel verwijst naar het kluun (baggerturf) die op de del werd gestort. De kluundel werd als volgt gebruikt. Het kluitrige en natte veen (kluun) werd naar de kluunplaats getransporteerd, waar het door een in rondjes lopen paard of os werd fijngetrapt. Het paard of os was met een touw vastgemaakt aan een paal die in het midden van de kluundel was gefundeerd. Tijdens het proces van veenstampen werd water via een nabijgelegen schepgat aan de veenbrij toegevoegd. Vervolgens werd de egale veenmassa gladgestreken, in turven gesneden en na een eerst droging naast de kluunplaats opgestapeld voor het verdere afdrogen.⁵¹ Van deze kluundellen is nog sprake in een oude wandelgids over de Enschedese omgeving (1889). Hierin staat: 'Wie hier het turfsteken of het turfbaggeren op de zogenaamde turfstraten (zijnde ronde, met steenen en klei geplaveide, meestal hoger gelegen plaatsen) of ook het veenbranden wil gaan zien, kieze bij voorkeur den weg over het erve Kromhof langs Reef.'⁵² Soms lag een kluundel of een turfstraat nabij een brede sloot, hetgeen impliceert dat de baggerturf per boot (platte schuit) kan zijn aangevoerd. Daarmee is er een verband tussen de turfstraten en de koeln.

Vrijwel iedere eigenaar van een perceel veen beschikte naast een del ook over koeln. Het zijn achter elkaar gelegen veenkuiten waaruit veen werd gewonnen en die zijn ingetekend op de kaart van Huguenin. Voor de verveners was het dieper gelegen zwartveen veel interessanter om te winnen dan het weinig verweerde witveen. De verbrandingswaarde van turf is namelijk groter naarmate het uit diepere veenlagen gewonnen werd.⁵³ Voordat er koeln werden gegraven diende de mindere toplaag van het veen verwijderd te worden. Dat

⁵⁰ Ten Hoopen 2005, 62.

⁵¹ Beheersplan Aamsveen 1984, 89-90.

⁵² Gids van Enschede en Omgeving – De Omgeving: Lonkeker, Glanerbrug (www.overijssel1880-1930.blogspot.com) .

⁵³ Gerding 1995, 15.

kon op twee manieren: 1. Turfwinning van mindere kwaliteit; 2. Verbouw van veenboekweit. Voor deze laatste optie werd zeker al vanaf 1682 gekozen in het Aamsveen zo blijkt uit grensgeschillen.⁵⁴ Voor de veenboekweit werden op regelmatige afstand ondiepe greppels in het veen gegraven waardoor het veen verdeeld werd in smalle, langwerpige percelen. Om de percelen 'brandbaar' te maken werden ze eerst met de hak bewerkt. Daarna volgde het veenbranden door de vegetatie in de brand te steken waarna het gewas zelf in de veengrond kon worden gezaaid. Na een zestal jaren van veenboekweitverbouw was de bovenlaag 'opgebrand' en was het onderliggende veen (kluun) gereed om vergraven te worden tot turf.

Dat gebeurde in het Aamsveen dus met koeln. Kleine of soms meer langwerpige veenkuilen waaruit het veen werd gewonnen. Een belangrijk verschil met verveningen elders in Nederland was dat het hier vooral ging om verveningen binnen het eigen perceel. Bij grootschalig verveningen wordt een geheel veengebied door wijken of kanalen ontwaterd waarna turf uit het zwartveen (kluun) laag voor laag gestoken kon worden. Het werken met veenkuilen in een nog niet ontwaterd hoogveen is veel weerbarstiger. Het veen moet gebaggerd worden en kan daardoor niet in de kuil zelf 'gestoken' worden. In het Aamsveen is dit probleem opgelost door de baggerturf te transporteren naar een kluundel of turfstraat. Bovenstaande gang van zaken wordt onderschreven door het veldnamenbestand. Vrijwel pal achter ieder perceel met een del naam ligt een perceel met de naam koe'n. Zo vinden we ten zuiden van de Wachelaarsdel de Wagelaarskoeln en achter de Zwatkotsdel de Zwatkotskoeln.⁵⁵

Op de foto is nog heel vaag de greppelstructuur van de veenboekweitverbouw te zien. De linker lijn met de iets drogere vegetatie toont de wal en rechts ernaast de greppel.

Zijdelings van de dellens, en vooral tussen de dellens en de koeln, ligt een zone die wordt aangeduid met eigenaar + ven. In het Middelnederlands betekent *venne* zoiets als 'drassige, venige weide of moerassig land'.⁵⁶ In dit geval betreft het de zone waar reeds de bovenste veenlagen waren afgegraven. Nadat ook dieper veen uit de veenkuilen was gewonnen moesten deze kuilen of 'schepgaten' worden dichtgemaakt. Waarschijnlijk wijzen de vennen op die gebieden die na een geruime periode weer geschikt waren voor extensieve begrazing met vee.

⁵⁴ Ten Hove 2012, 154-156; Ter Halle 2008, 144-175.

⁵⁵ Zie hiervoor 'Veldnamen in Enschede', kaart E (E440 – E445; E410 - E451). In sommige gevallen liggen de *koeln* schuin achter de dellens, vrijwel altijd liggen ze in de directe nabije omgeving.

⁵⁶ Bloemhof & Worst 2017, 83.

In het oostelijke deel van het Aamsveen vinden we hoofdzakelijk toponiemen met eigenaar + *veld*. Dit waren de veengronden met een minder dikke veenlaag. Nadat de bovenste veenlaag was gewonnen bleef er een dunne restveenlaag over die al snel begroeid raakte met heidevegetaties. In vergelijking met de vennen en de dellen was deze landschappelijke zone een stuk droger. Dergelijke veldgronden zullen door de boeren extensief zijn gebruikt voor het steken van plaggen en het weiden van vee.

Uit het bovenstaande krijgen we een prachtige landschappelijke zonering van het Aamsveen. Vlakbij de Glanerbeek lagen de dellen en de vennen. Het was een iets lager gelegen zone in het veen waar al vanaf de volle middeleeuwen turf werd gewonnen. Hetzelfde geldt voor het noordelijke deel van het Aamsveen waar de veenlaag veel minder dik is geweest. Hier groeiden al snel enige heidevegetaties die als veld werden benoemd. De veenlaag was tussen de dellen en de Duitse grens veel forser. Hier werd na een periode van veenboekweitverbouw het kwalitatief betere veen via koeln gewonnen.

Prachtige cultuurhistorische elementen die naadloos passen in deze landschappelijke zonering zijn de kluundellen of turfstraten. Een voormalige beheerder van het Aamsveen heeft reeds twaalf van deze kluundellen weten te lokaliseren. Van negen kluundellen zijn zelfs nauwkeurige schetsten vervaardigd. De kluunplaatsen waren merendeels rond tot ovaal en kennen een oppervlakte van zo'n 95 tot 175 vierkante meter. Het gros van de keivloeren is op het zand gefundeerd, een enkele op een dunne veenlaag terwijl alleen het Holsikdel op een veenpakket ligt en met boomstammen is gefundeerd. Daarnaast zijn er nog twee extra locaties geselecteerd die op basis van de hoogtekaart verdacht veel lijken op een kluundel. Tevens zijn er tegen de Duitse grens nog drie locaties aangegeven waar nog duidelijk de ondiepe greppels zichtbaar zijn die wijzen op de verbouw van veenboekweit.

Een van de gerestaureerde kluundellen in het Aamsveen. Deze is met plastic afgedekt om de kluundel daarmee zo goed mogelijk te behouden voor de toekomst.

Opvallend zijn ook de in de lengterichting lopende veenruggen. Veel van deze veenruggen komen overeen met de kadastrale perceelsbegrenzingslijnen uit 1832. Het waren de niet verveende stroken tussen de langwerpige veenkuilen in. Door veenoxidatie werd de toplaag van het veen al snel iets harder en steviger waardoor ze ook wel de functie van veenpad kregen. Historische wegen door het Aamsveen zijn vaak gelegen bovenop deze onverveende stroken. Logischerwijs bleef het veen op de eigendomsgrens ook vaak staan waardoor de veenruggen vaak overeenkomen met eigendomsgrenzen. Ook zijn er aanwijzingen dat er leidlijken in het

Aamsveen hebben gelegen. Op de 'grenskaart' van het Aamsveen uit 1773 wordt helemaal in het noordelijke deel melding gemaakt van 'Bernard Schipholt Torff Dieck'. En ook in het veldnamenboek vinden we in het zuidelijke deel *Diekmansdiek* en *Wilminksdiek*. Een turfrijk of leidend had als functie het zure veenwater te keren. Vaak werden ze in venen aangelegd op de reliëfprong tussen het reeds aangetaste (verveende) en het nog intacte hoogveen. Doordat venen vooral oppervlakkig afwateren werd het water in het veen gehouden en voorkwam men dat het zure veenwater bijvoorbeeld over de hooi- of akkerlanden stroomde. Op de historische kaart uit 1930 is in het noordelijke deel van het Aamsveen heel duidelijk een 'reliëflijn' aangegeven. Dit sluit een veenstroompje uit waardoor de lijn wel als een leidend geïnterpreteerd dient te worden. Het kan een oude leidend zijn die destijds nog als relict in het landschap zichtbaar was.

Het bonneblad van rond 1930 met daarop de reliëflijn door het Aamsveen. De lijn kan geen watertje zijn dus de kans is groot dat het hier gaat om een veendijk, beter bekend als een leidend.

De rijksgrens tussen Nederlands en Duitsland door het Aamsveen (1541 - 1816)

Terug naar het geestelijke en wereldlijke territorium. Het mag inmiddels duidelijk zijn dat de landgrens ten oosten van Enschede de grens vormde tussen het bisdom Utrecht/graafschap Twente en het Prinsbisdom Münster. Deze grens zal in de volle middeleeuwen nog allermindst een harde grens hebben gevormd. Pas tegen het einde van de volle middeleeuwen komt een proces op gang waarbij de grenzen tussen gebieden worden geformaliseerd. Tot dan toe was er vooral sprake van een schimmige grenslijn die veelal door afgelegen en moerassige streken voerden. Het Aamsveen zal in deze periode steeds meer een grensveen gaan vormen.

De oudst overgeleverde geschillen over deze landsgrens dateren uit 1541 en een aantal jaren later worden bij nieuwe onenigheden tussen de parochies Enschede en Alstätte over het erf 'Lütke Hündfeld' even ten westen van het Aamsveen. Het duurt tot 1618 eerdad vanuit Overijssel en Münster serieuze oplossingen worden aangedragen over de kwestie 'Hundfelt'. Er wordt dan reeds gesproken over bestaande marke- of laaksteen,

het zetten van een nieuwe grenssteen en een dubbele landweer die in de middeleeuwen dienst deed als grensbewaking voor de oude weg tussen Enschede en Ahaus ten zuidwesten van het Aamsveen.⁵⁷

De grenstwisten volgen elkaar in de zeventiende eeuw snel op.⁵⁸ In 1682 wordt er opnieuw overleg gevoerd tussen delegaties uit Overijssel en Munster in het desbetreffende grensgebied. Daarbij komt ook de grens in het Aamsveen ter sprake. Een van de kwesties betreft de grens tot waar de ingezetenen van de parochie Enschede in het veen gerechtigd zijn om turf te steken en boekweit te zaaien. Uiteindelijk werd bepaald dat er vanuit beide zijden een kaart vervaardigd moest worden en dat het turfsteken of de boekweitverbouw kon worden stilgelegd wanneer dit op een 'controversiële' plaats gebeurde. Doordat er geschillen bleven en een kaart nog niet vervaardigd was nodigden de Staten van Overijssel de prins-bisschop uit om in de zomer van 1696 een nieuwe bijeenkomst te houden inzake de grensgeschillen. Op basis van deze bijeenkomst werd in september een nieuw grensverdrag gesloten. Opnieuw wordt besloten dat er een kaart vervaardigd moet worden en dat aan de hand van deze kaart om de vier jaar delegaties van beide zijden de limietscheidingen dienen te controleren. Er werd tevens besloten dat op diverse plaatsen als grensscheidingen houten palen werden geplaatst.⁵⁹

Uiteindelijk is van het grensgebied door de landmeter Sonnemann in 1697 een prachtige kaart vervaardigd. Daarop is helemaal aan de zuidkant van het Aamsveen te zien dat er toen al aan beide zijden van de grens bewoning was, ongeveer ter hoogte van de huidige camping Aamsveen. Vlakbij dit punt staat aangegeven: 'Ersten psael am Ames Venne'. Verderop in het Aamsveen staan nog een 'zweiter psael wo der stein gelegen' daarna een 'dritter psael im Ames Venne' en deze paal rooit op de grenspaal bij 'Schiffholtz Printzen haus'.⁶⁰ In 1682 was ter hoogte van de tweede paal dus al een voorlopige steen in het Aamsveen geplaatst. Het duurt vervolgens een goede eeuw voordat het Aamsveen weer een prominente rol inneemt betreffende de grenskwesties. In de jaren tussen 1769 en 1792 is men druk bezig de vergankelijke houten grenspalen te vervangen door stenen exemplaren waar ook nummers in zijn gebeiteld. Zo werd in 1741 reeds geconstateerd dat de 'tweede houten paal' in het Aamsveen was omgevallen. En in 1769 blijkt dat zowel de tweede als de derde paal in het Aamsveen een vernieuwing toe zijn.

Historische kaart van de cartograaf Sonnemann uit 1696/1697. De kaart toont het Aamsveen vanaf de huidige camping bij het Lappenpad. Vervolgens staan de eerste, tweede en derde grenspaal ingetekend op de kaart. De derde paal (grenspaal nummer 50) vormde tevens de grens tussen het Ambtsgrens tussen Ahaus en Horstmar.

⁵⁷ Ten Hove 2012, 154-155; Ter Halle 2008, 158-159.

⁵⁸ Voor meer informatie zie Ten Hove, 2012 en Ter Halle, 2008.

⁵⁹ Ten Hove 2012, 154-156; Ter Halle 2008, 144-175.

⁶⁰ Zie de kaarten bij Ter Halle 2008, 173-174.

Voordat de grenspalen in het Aamsveen vernieuwd konden worden, dienden er echter eerst nog enkele kwesties opgelost te worden. Op basis van nieuwe overleggen was een nieuwe kaart van de grensscheiding vervaardigd waarop niet langer drie, maar in totaal 25 grenspalen of –stenen waren geprojecteerd! De oorzaak was dat boeren aan beide zijden van de grens afgebakende percelen veen in eigendom hadden om er veen te steken, boekweit te verbouwen of plaggen te steken. De nieuwe scheidslijn werd dwars door deze landerijen

heen getrokken waardoor over en weer boeren opeens beschikten over landerijen aan de overzijde van de grens. In 1774 werden de eerste kuilen gegraven waarin de latere grensstenen geplaatst zouden worden. Dit bleek niet naar ieders tevredenheid, waardoor het nog tot 1776 duurde voordat de eerste stenen werden geplaatst. En zelfs toen waren er nog strubbelingen aangezien er in datzelfde jaar grensstenen door Nederlandse ingezetenen werden verplaatst. Door kordaat ingrepen van hogerhand werd de geprojecteerde grenslijn uiteindelijk toch gehandhaafd en sindsdien vertegenwoordigden de grensstenen met de nummers 48 t/m 72 de Nederlands-Duitse grens door het Aamsveen. Van al deze stenen vormde grenssteen nummer 50 tevens de Amtsgrens tussen het Amt Ahaus en het Amt Horstmar.⁶¹ Dit punt is zeer waarschijnlijk overeenkomstig aan 'de derde paal in het Aamsveen' die op de kaart uit 1697 staat aangegeven. Grenssteen nummer 49 zal overeenkomen met 'de tweede paal' en het ligt voor de hand dat nummer 47 gelijkgesteld mag worden aan de eerste paal van het Aamsveen.

Grenspaal nummer 845-A (51) staat heel hoog op een betonnen sokkel. Oorspronkelijk lag de onderkant van de steen aan het maaiveld. Door de veenwinning en veenoxidatie is in de loop der jaren het maaiveld zo'n 1,5 tot 2 meter gedaald.

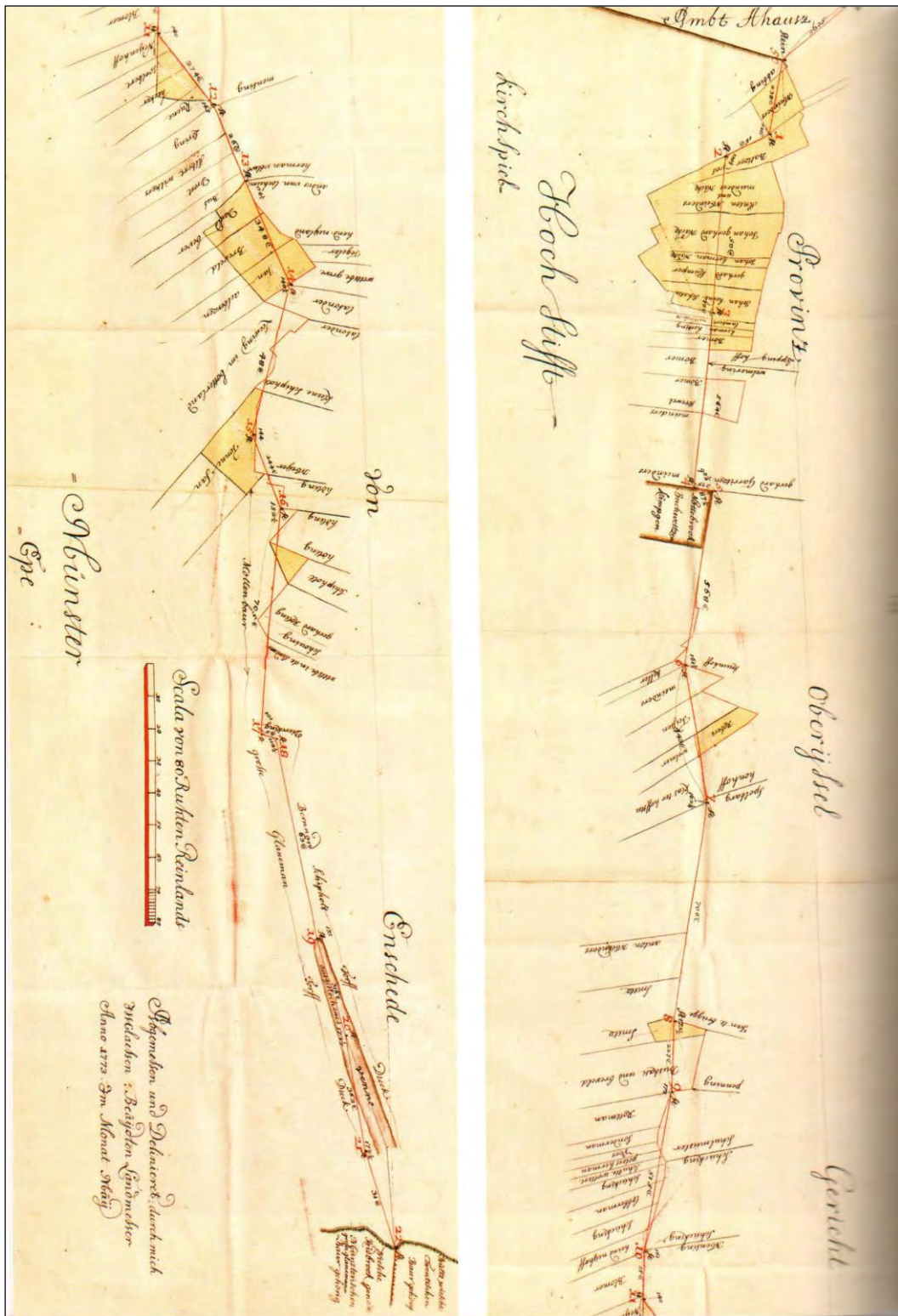
Al in 1792 blijken alle stenen vanaf nummer 50 in noordelijke richting reeds te zijn omgevallen en dat de jaartallen, de initialen M (Munster) en O (Overijssel) en de nummers ontbraken. Om het omvallen van de stenen tegen te gaan werd bepaald dat turfstekers in het Aamsveen het veen in een cirkel van 6 voet rondom de grensstenen dienden te laten staan (ongeveer 2 meter). Verder werd afgesproken om ook de initialen op de stenen aan te brengen, maar daarvan is het vanwege de naderende oorlog met de Fransen nooit meer van gekomen.⁶² Na deze oorlog sloot Nederland in 1816 een definitief grensverdrag met de nieuwe Pruisische burenen. Op basis van de historische kaart uit 1773 blijkt dat de toen geprojecteerde grenslijn is gehandhaafd. Er zijn destijds drie nieuwe stenen geplaatst: nr. 844 bij de weg tussen Enschede en Alstätte ter hoogte van de Knalhutte; nr. 845 op de plaats van grenspaal nr. 50 (Amtsgrenz Ahaus en Horstmar) en nr. 846 bij de Glanerbrug. Tussen deze stenen in bleef de oude nummering gehandhaafd. Overigens bleek deze nog steeds te ontbreken in het Aamsveen tussen grenssteen nummer 845 en 846. De stenen aldaar waren nog steeds ongenummerd en in het 'Amelse-Veen' versprong de grens diverse malen via kleine winkelhaken.⁶³ Tot en met de dag van vandaag zijn de locaties van de grensstenen gehandhaafd, alleen de nummering is nog gewijzigd. De hoofdstenen hielden dezelfde nummering (844, 845 etc.), terwijl de tussenliggende grensstenen sindsdien alfabetisch gecategoriseerd werden (845a, 845b etc.).

⁶¹ Ter Halle 2008, 184-199, 393-396.

⁶² Ten Hove 2012, 157; Ter Halle 2008, 395.

⁶³ Ter Halle 2008, 401.

Opmerkelijk is dat in grenspaal 845-B het nummer 45 is gebeiteld met daaronder het nummer 844. Dit is dus oorspronkelijk de grenspaal geweest die tussen de Knalhutte en het Lappenpad heeft gestaan. De paal is later blijkbaar hergebruikt als paal 845-B (nummer 52).

De nieuw geprojecteerde grens op basis van de kaart uit 1773. De bovenste kaart toont het grensverloop vanaf grenspaal nummer 50 (nummer 845). Op basis van de genoemde eigenaren blijkt dat het Aamsveen reeds verdeeld is. Tevens wordt er melding gemaakt van 'Buchweizen Kämpfen'.

Samenvatting: cultuurhistorische elementen in het Aamsveen

Het tijdvak van de middeleeuwse dorpslandschappen behelst een zeer lange periode. Zoals gebleken uit de voorgaande hoofdstukken is er in en rondom het Aamsveen in deze periode veel gebeurd. Vaak gaat het daarbij om historische gebeurtenissen of cultuurhistorische gebruiken waarbij soms wel fysieke sporen in het landschap zijn achtergelaten. In andere gevallen gebeurde dit niet of zijn de sporen al geruime tijd weer uitgewist.

Ter verduidelijking van het kaartbeeld van de 'Middeleeuwse dorpslandschappen' (kaart 2) wordt hier beknopt beschreven welke cultuurhistorische elementen uit deze periode gevonden kunnen worden **binnen** de Natura 2000 begrenzing van het Aamsveen.

Opbouw van de kaart

De ondergrond van het kaartbeeld wordt gevormd de kaart van de middeleeuwse dorpslandschappen (kaart 2). Ter referentie is daaronder de meest recente topografische kaart gelegd (2018).⁶⁴ De begrenzing van het Aamsveen is aangegeven als een zwart/groen gestippelde lijn. Het voormalige veengebied is donkerpaars weergegeven. Belangrijk in deze zone zijn de zwarte gestippelde lijnen. Dit zijn de voormalige eigendomsgrenzen vanaf de kadastrale kaart uit 1832 die tot op de dag van vandaag belangrijke structuurlijnen vormen in het gebied.

Zetwallen en greppels

De eigendomsgrenzen uit 1832 zijn als zetwallen/veenruggen (paarse lijnen) en greppels (lichtblauwe lijnen) nog altijd zichtbaar in het Aamsveen.

Kluundellen

De blauwe vijfhoeken geven de locaties van de kluundellen weer. Alleen de kluundellen die in 2018 zijn teruggevonden in het veld zijn weergegeven als 'aanwezig'. Voor de overige dient nader veldonderzoek plaats te vinden. Ze zijn waarschijnlijk in de ondergrond nog aanwezig maar door de tijd heen begroeid geraakt.

Veenboekweitverbouw

De oranje-bruine vlakken geven hooggelegen zones in het veen aan waar nog duidelijk de greppelstructuren zichtbaar zijn van de voormalige veenboekweitverbouw in het Aamsveen.

Rijksgrenspalen

Op de grens tussen Nederland en Duitsland geven de zwarte plustekens de rijksgrenspalen weer.

Zandwinningskuilen

Het gele hoopje zand (symbool) geven de locaties weer van kleinschalige zandwinningskuilen. Een vele grotere zandwinningskuil wordt weergegeven als een geel vlak (Wolfskoelen).

De zes eiken

Het groene boompje geeft de locatie weer van 'de zes eiken'. Daar vlakbij lagen ooit 'de zes dennen' (boompje met kruis erdoor).

Een historische foto van de locatie 'De zes dennen'. De dennen zijn verdwenen en thans staan er ter plaatse zes eiken.

⁶⁴ J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.

Leidijk

De lichtblauw gestippelde lijn bij 'Winkel van Teus' is hoogstwaarschijnlijk een oude leidijk. Van dit element kan thans niks meer worden teruggevonden in het landschap.

Beek

De Glanerbeek is aangegeven als een doorlopende blauwe lijn. Net ten zuiden van de Wolfskoelen splitste de Glanerbeek zich ooit. Het beektracé is daar door de dekzandrug heen gegraven. Deze voormalige loop van de Glanerbeek is als toponiem op de kaart weergegeven. De zichtbare loop als een doorgetrokken blauwe streep en daar waar hij afwezig is als een gestippelde blauwe lijn.

Weg

De nog aanwezige historische wegen, of het tracé daarvan, zijn als bruine lijnen aangegeven. De afwezige trace's als bruin-zwart gestippelde lijnen.

Voormalige erf Lucassen

Rondom het verdwenen erf van de boerderij 'Lucassen' liggen nog een greppel (lichtblauw lijn) en een houtwal (groene lijn) die nog uit de periode van vóór 1773 stammen.

Landschappelijke zones

Noordwestelijk van de Glanerbeek worden twee landschappelijke zones weergegeven als vlakken. Een hakhoutbroekboszone (groen geruite blokken) en een natte overgangszone (lichtgroen). Beide landschappelijke zones zijn **niet** meer als zodanig aanwezig in het landschap. Vanwege het cultuurhistorische grondgebruik kunnen ze echter als inspiratie dienen.

Het landschap rondom het historische erf Lucassen dat geheel omsloten ligt door kleine bosjes.

4. Recente landschappen – 1773 tot het heden (Fase 3)

De verdeling van het Aamsveen (<1773)

In de volgende paragraaf zullen we zien dat de gemeenschappelijke gronden van de Esmarke in 1845 worden verdeeld. Het Aamsveen was toen al verdeeld: uit de kadastrale kaart van 1832 blijkt dat het Aamsveen toen al in 112 afzonderlijke percelen was opgedeeld.⁶⁵ Veel van deze percelen zijn in bezit bij afzonderlijke eigenaren. Vijf percelen veen zijn in bezit van het markegenootschap de Eschmarke. Een belangrijke vraag is nu wanneer, waarom en hoe deze verdeling tot stand is gekomen. De eerste vraag is moeilijk te beantwoorden. Interessant is dat op de manuscriptkaart uit 1773 niet alleen de locaties worden aangeduid van de te plaatsen grensstenen, ook staan er zowel aan Duitse en Nederlandse zijde percelen ingetekend (zie pagina 40). Van ieder perceel is ook de desbetreffende eigenaar weergegeven. Aan de Nederlandse zijde komen we namen tegen die behoren tot de gewaarde erven in de Esmarke zoals *Lippinghoff*, *Krumhoff*, *Tegeler* en *Honhoff*. Het Aamsveen was dus reeds in 1773 al verdeeld. Wanneer precies blijft met de kennis van nu echter onbekend.

In de markeboeken wordt vrijwel nooit gesproken over het Aamsveen. Slecht eenmaal in 1770 is er sprake van het volgende *‘in aanmerkinge genomen dat de schepgaten en kuilen om de kluinbanken, oningelijkt blijven, tot groot nadeel van de gemeente is goedgevonden en verstaan, dat de schepgaten, nadat de kluin gevormt is, binnen drie dagen zullen ingelijkt worden bij de boete van drie goud gulden’*. Met andere woorden, nadat de baggerturf (*kluin*) uit een veenkuil is gewonnen, wordt deze te drogen gelegd/gestort op een *kluinbank* - vermoedelijk een *kluunplaats* of *kluundel* – waarna vervolgens de veenkuilen binnen drie dagen dichtgeworpen moeten worden. Dat gebeurt waarschijnlijk met de toplaag van het veen (*bolster*) die reeds verwijderd was om bij het diepere, hoogwaardigere veen (*kluin*) te komen. De kans is groot dat deze bepaling specifiek gericht is op de vijf percelen veen die ook nog in 1832 tot de Esmarke behoren.

Als laatste is er nog de verkoop van het Lippinkhof aan de bisschop van Utrecht in 1321. Er wordt dan specifiek vermeld dat het twijg snijden en de turfwinning in de parochie Enschede belangrijke inkomsten zijn voor de bisschop van Utrecht. Zal daarmee al de turfwinning in het Aamsveen bedoeld zijn, waartoe de bisschop via het Lippinkhof ook rechten op kon doen gelden? Daarbij komen we ook op de waarom vraag. Het mag duidelijk zijn dat het veen een grote economische waarde vertolkte. Het veen zal in eerste instantie vooral zijn gebruikt voor eigen gebruik, maar het wordt niet voor niets al in 1321 specifiek genoemd. Uiteraard zal turf ook altijd al afzet op de markt hebben gevonden. Bakkerijen gebruikten onder andere turf om brood te bakken en bij de opkomst van de Twentse textielindustrie, zeker met de uitvinding van stoommachines, waren er diverse bedrijfstakken waarbij turf als brandstof gebruikt werd (ververijen, blekerijen en garenkokerijen).⁶⁶ Het Aamsveen had dus een groot economisch potentieel en het kan dus net al vroegtijdig aan de gemeenschappelijke gronden onttrokken zijn.

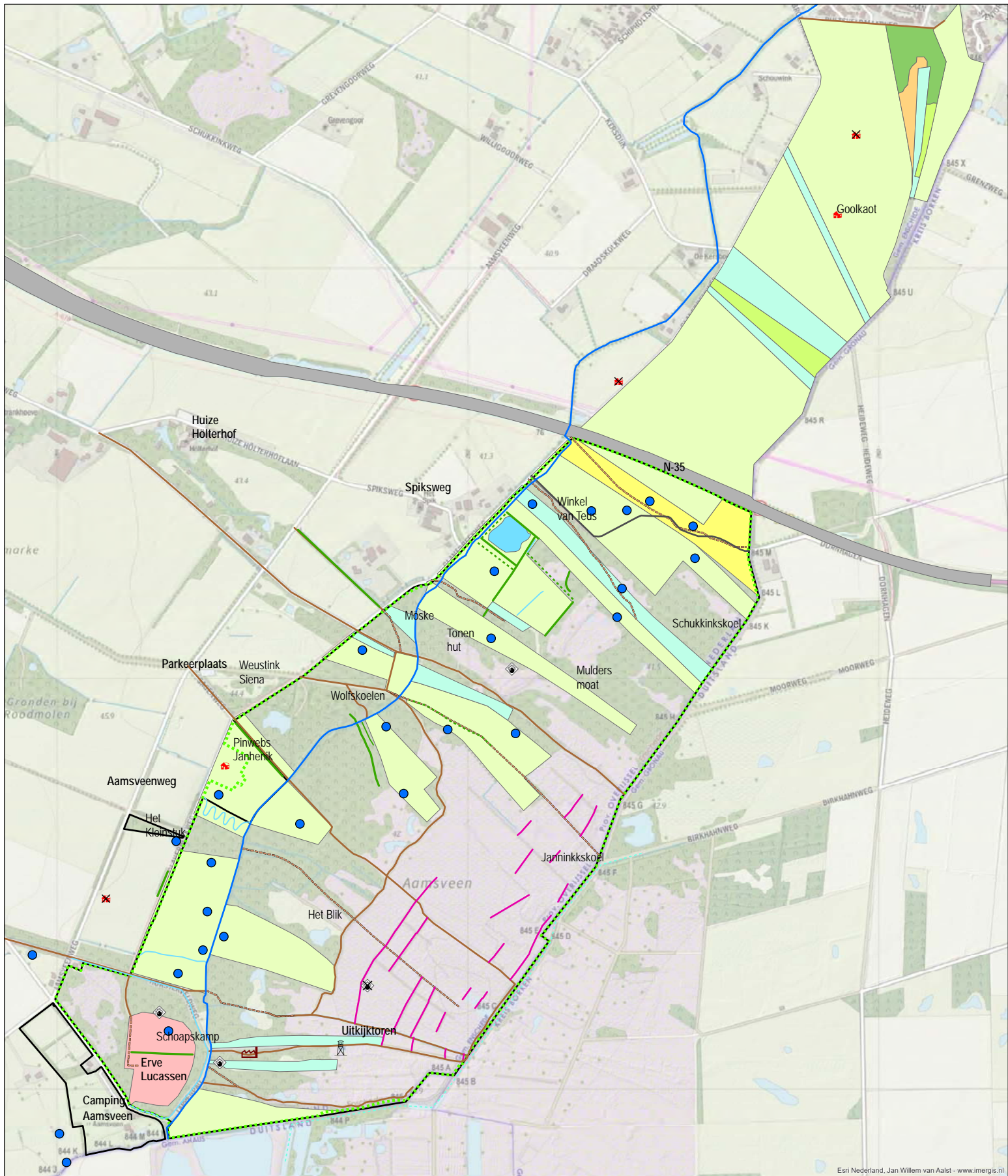
Dan rest nog de vraag hoe deze verdeling geschiedde? Heeft iedere deelgenoot van de marke naar hun waarde een deel van het veen toegewezen gekregen? Op het eerste gezicht lijkt er weinig regelmaat te zitten in de verkaveling zoals deze in 1832 is weergegeven. Maar waren dit daadwerkelijke grenzen of fictieve? Om dit te achterhalen hebben we de kadastrale percelering van het Aamsveen gelijk gelegd met de meest recente topografische kaart (*georefereren*). Hieruit blijkt dat dat veel van deze perceelgrenzen nog goed zichtbaar zijn in het huidige landschap. Vaak als ondiepe greppels, als veenrug en soms als een houtwal. Natuurlijk zijn niet alle grenslijnen terug te vinden en soms wijkt de grenslijn iets af van een ondiepe greppel die nog zichtbaar is op de huidige hoogtekaart van het gebied. Hieruit mogen we concluderen dat op het minuutplan van 1832 dus heel gedetailleerd de daadwerkelijke grenzen van de veenpercelen zijn weergegeven.

Nu zijn van al deze veenpercelen ook de eigenaren uit 1832 bekend. Het zou interessant zijn om te reconstrueren waar deze eigenaren vandaan kwamen. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat het om particulier bezit ging dat door verkoop van eigenaar kon wisselen. Toch blijken de meeste eigenaren daadwerkelijk nog in de Esmarke te wonen. Wanneer nu de exacte locatie van de erven der eigenaars in kaart wordt gebracht kan er zicht worden gekregen op deze wijze waarop het Aamsveen is verdeeld. Een vluchtige blik lijkt op een bepaalde systematiek te wijzen.

⁶⁵ Zie bijvoorbeeld www.hisgis.nl (Overijssel of 'Horigheid').

⁶⁶ Gerding 1995, 322-323.

Kaart 3 - Recente landschappen van het Natura 2000-gebied Aamsveen (1773 - heden)

Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl

Legenda

Defensie bomkrater, aanwezig bomkrater, herkenbaar Industrie sulfstrooisetfabriek, herkenbaar	Natuur poel, aanwezig Recreatie uitkijktoren, aanwezig Wonen boerderij, aanwezig boerderij, afwezig	Waterstaat beek, aanwezig sloot, aanwezig sloot, ondergronds Infrastructuur weg, aanwezig weg, afwezig/herkenbaar	Natuur veendamd, aanwezig Groenelement wal, aanwezig wal, herkenbaar wal, afwezig/herkenbaar Recreatie fietspad, aanwezig Begrenzing Natura-2000 gebied Aamsveen	Infrastructuur provinciale weg Waterstaat ven Hist. bedrijfsvoering agrarische ontginning, <1832	agrarische ontginning, <1935 agrarische ontginning, 1935 - 1955 agrarische ontginning, 1955 - 1965 agrarische ontginning, 1966 - 1977 onontgonnen land, <1935 agrarische ontginning, 2005
---	--	---	--	--	--

Kaartinformatie

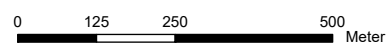
Cartograaf
Dennis Wotter

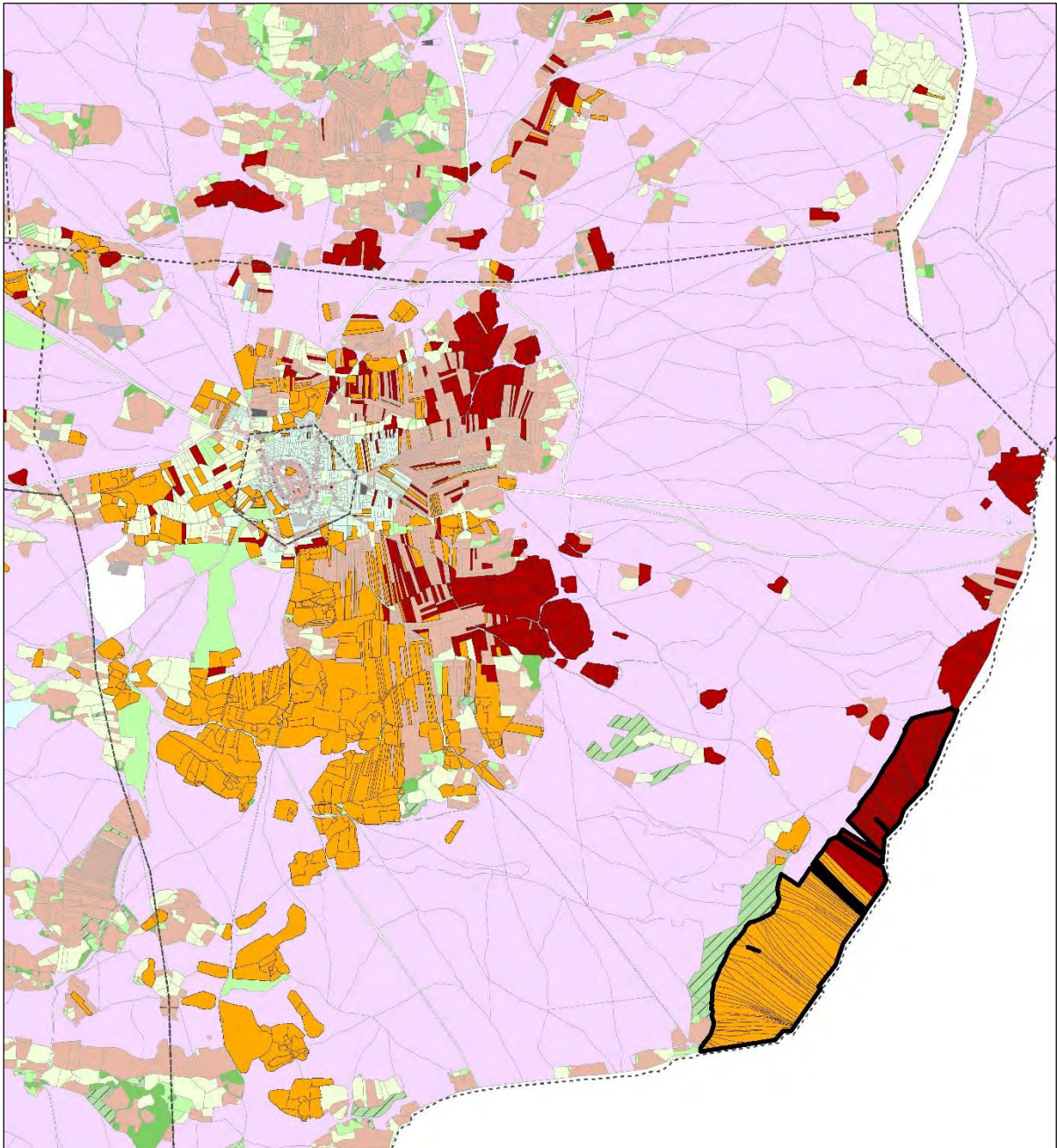

Datum
28-08-2018

Versie
Eindversie

Schaal

De verdeling van het Aamsveen op basis. De gestippelde lijn op de kaart is de grens van de Esmarke. Oostelijk op de kaart ligt het Aamsveen dat is opgeknipt in twee delen: het roodbruine deel en het geeloranje deel. De bezittingen van de eigenaren in het Aamsveen zijn geselecteerd op basis van dezelfde kleuren. Hieruit blijkt dat inwoners uit het noordoostelijke deel van de Esmarke het noordelijke deel van het Aamsveen hebben toegewezen gekregen. De inwoners van vooral het zuidelijke deel van de Esmarke hebben het zuidelijke deel van het Aamsveen in hun bezit.

Zo zijn de percelen in het noordelijke deel van het historische Aamsveen, ten noorden van de N35, in handen van boeren die afkomstig waren uit het noordelijke tot noordoostelijke gedeelte van de Esmarke en het zuidelijke deel is in handen van boeren uit het zuid(westelijke) deel van de Esmarke.⁶⁷ Nader onderzoek is echter noodzakelijk om hier beter onderbouwde uitspraken over te kunnen doen.

⁶⁷ Zie hiervoor: www.hisgjs.nl → Horigheid Twente

De markeverdeling van de Esmarke (1845)

Tijdens een holting van de Esmarke in 1837 wordt gesproken over *'het Besluit van 25 september 1837 van de Gouverneur omtrent uitvoering van bestaande bepalingen ter bevordering van het ontginnen van woeste gronden en het besluit ter uitvoering ervan'*. Reeds op 11 oktober spreekt een meerderheid van de stemmen zich uit vóór een verdeling van de gemeenschappelijke markegronden. Er wordt een commissie van zes personen benoemd om aan dit besluit uitvoering te geven. Logischerwijs heeft dit complexe proces enige jaren in beslag genomen. Feitelijk spreken we over een zeer complexe ruilverkaveling waarbij het niet alleen van belang was die iedere markegenoot naar zijn aandeel land kreeg toegewezen, ook moest er een goede verdeling worden aangehouden wat betreft de vruchtbaarheid van de gronden. Uiteindelijk werd op 13 augustus 1845 een akte getekend van de *'verdeeling in toedeeling van de heidegronden van de Eschmarke alle gelegen in de gemeente Lonneker d.d. 13 augustus 1845'*.⁶⁸

Twentse markeverdelingen in de 19^e eeuw

Het markesysteem in Twente heeft voortgeduurd tot in de negentiende eeuw. De marken vormden stabiele organisaties gedurende de late middeleeuwen en het begin van de 19e eeuw de gemene gronden in beheer hadden. Naast het beheer van de gronden hadden ze ook een belangrijke sociale taak: namelijk het voorzien in de eerste levensbehoeften van de bevolking. Exploitatie van de gemeenschappelijke gronden ten behoeve van korte termijn winsten zijn door de markeorganisaties eeuwenlang tegengegaan. Helemaal op slot stonden de marken niet, vaak kregen ongewaarde keuters een klein stukje markegrond toegewezen. We hebben zojuist al gezien dat zij zelfs beperkte rechten op het gebruik van de markegronden kregen toegewezen, zodat zij niet geheel afhankelijk waren van loondienst.

Gedurende de 19e eeuw kwam er steeds meer kritiek op het systeem van de marken. In de tijdsgeest van innovatie, productieverhoging en razendsnelle bevolkingsgroei werd het collectieve grondbezit als een verouderd systeem beschouwd. Vanuit de groeiende boerensamenleving kwam er steeds meer verzet tegen de adellijke en burgerlijke grootgrondbezitters die veel waardelen in bezit hadden. Er werd door landbouwkundigen zelfs gesteld dat het markesysteem de vooruitgang van de landbouw blokkeerde. Tijdens het Franse bewind van Napoleon werd er in 1809/1810 voor het eerst een poging gedaan de markegronden te verdelen. Veel effect had de wet niet, aangezien het nog zeker twintig jaar duurde voordat de eerste markeverdelingen in gang werden gezet. Vooral na 1837 gaat het snel met de markeverdelingen en tegen 1860 zijn de meeste marken verdeeld. Het aanvankelijke verzet van de gewaarde boeren nam af doordat zij de voordelen zagen van de nieuw te ontginnen gronden of de te ontvangen sommen geld. Daarnaast was er een gunstige prijsontwikkeling van vee en zuivelproducten. Paradoxaal genoeg waren het niet de gewaarden maar juist de ongewaarden, de keuters, die fel tegen de markeverdeling bleven. Zij verloren het recht tot het gebruik van de marke (turf steken, vee weiden of plaggen steken) en blijkbaar achten zij dat van groter belang dan het (kleine) aandeel van de verdeelde gronden dat zij toe kregen gewezen tijdens de markeverdeling. Bronnen: De Lange, 2015; Van der Zande, 2001; Demoed, 1987.

De akte van de verdeling besloeg maar liefst 162 bladen en is in zijn geheel opgenomen als transcriptie in het Markeboek van de Eschmarke.⁶⁹ Deze zeer uitvoerige beschrijving levert erg veel informatie over het negentiende-eeuwse landschap. Grote gemeenschappelijke stukken grond worden ineens in vele kleinere stukken gedeeld. Om dit duidelijk te maken worden er veel herkenningpunten genoemd zoals wegen, weteringen (waterleidingen) of veldnamen. Wat nu voor ons interessant is dat het Aamsveen in zijn geheel buiten de verdeling blijft. We kunnen hieruit maar één ding concluderen: het Aamsveen was in 1845 reeds verdeeld onder de markegenoten. We laten de markescheiding zelf hier nu voor wat het is en zullen ons nu richten op het Aamsveen.

⁶⁸ Agterbosch & Mensink 2010, 159-164.

⁶⁹ Agterbosch & Mensink 2010, vanaf pagina 164.

De eerste keuterontginningen aan de rand van het Aamsveen (<1773 – 1900)

Het Aamsveen was tot 1900 vooral een gebruiksgebied voor de turfwinning, het steken van plaggen en het extensief begrazen met vee. Het was een perifeer gelegen gebied binnen de Esmarke. Nog vóór de markeverdeling in 1845, wanneer precies is onbekend, hebben een aantal keuters zich gevestigd in de 'hakhoutbroekboszone' grenzend aan het Aamsveen. Het erf Reef, Lucassen en het Oorthuis/Schukkink zijn hier goede verbeelden van. In de markeboeken is in 1784 nog sprake van een geval waarbij Gerrit en Feneiken Roesink een huis dat had gestaan op het erve Wooldrik hebben verplaatst naar de '*gemeene grond voor het Aamsveen bij de zoegenaamde Hanenberges Mate*'. Ter compensatie diende de huurlieden hiervoor jaarlijks huur te betalen. Nieuwe ontginningen op de gemeenschappelijke gronden waren dus niet geheel uitgesloten in de periode vóór 1845.

Na 1845 vinden er echter grote veranderingen plaats. Na de markeverdeling werd ook het gemeenschappelijke veld en de nattere broekboszone verdeeld onder tientallen eigenaren. De bezittingen werden nu particulier en al snel zal dit nieuwe bezit zijn afgebakend door stenen, palen of greppels. Het gevolg van de privatisering was dat percelen nu ook verkocht mochten worden aan nieuwe eigenaren. Grond kon worden verkocht om daar nieuwe ontginningen te starten. In de omgeving van het Aamsveen heeft het na de markeverdeling echter een gereede tijd geduurd voordat deze nieuwe ontginningen ook daadwerkelijk op gang kwamen. Nog vóór 1890 zien we op vier verschillende locaties zich keuterboeren vestigen in de voormalige 'hakhoutbroekbos-' en 'natte overgangszone'. Tussen de Aamsveenweg en de Glanerbeekweg, in de hoek van de Glanerbeekweg en het verlengde van de voormalige Sagenweg (De Heesweps), verder noordwaarts tussen het meest zuidelijke deel van de Broekheenseweg en als laatste een keuterontginning aan de zuidkant van dezelfde weg die vernoemd is naar de familie Goolkoat.

Met de keuterontginningen worden in de natte overgangszone akker-, wei- en hooilanden aangelegd die veelal omzoomd werden door houtwallen. De historische kaarten geven nog weinig veranderingen aan in het Aamsveen zelf. Opvallend is wel de vele vierkante putjes die in het Aamsveen zijn getekend. Waarschijnlijk duidt het op de veenwinning via veenkuilen (koeln).

Oude greppel- en walstructuren (geblokte lijnen) in het Aamsveen tussen de Glanerbeek en het hoogveen. Het zijn relictten van de veenruggen of zetwallen die helemaal vanaf het hoogveen tot aan de Glanerbeek liepen.

Veranderingen in de landbouw en agrarische ontginningen in het Aamsveen (1900 – heden)

In grote delen van Nederland zien we tussen 1890 – 1910 grote landschappelijke veranderingen optreden. Het was een gevolg van enkele fundamentele veranderingen in de landbouw die zich rond 1890 voordeden. Belangrijk waren bijvoorbeeld de introductie van kunstmest en veevoerders, de mechanisatie en de afzet van producten buiten de eigen landsgrenzen.⁷⁰ In Nederland heeft dit geleid tot een aantal decennia van landbouwkundige voorspoed.

Deze voorspoed laat zich ook zien op historische kaarten van het Aamsveen. Eens in de zoveel tijd werden de destijds bestaande topografische kaarten vernieuwd. Voor de omgeving van het Aamsveen gebeurde dit in 1929 en 1935.⁷¹ Op de kaart van 1929 zijn vrijwel geen veranderingen doorgevoerd voor het Aamsveen en de aangrenzende natte overgangszone. Het veld op de stuwwal wordt nu wel duidelijk ontgonnen. Er worden hoofdzakelijk weilanden aangelegd die met houtsingels zijn afgegrensd. Vervolgens zien we in 1935 ook grootschalige veranderingen optreden. In het noordelijke deel van het Aamsveen is het grootste deel van het veld omgezet in weiland. Op een kleinere schaal gebeurde hetzelfde in de zuidelijke helft. Ook de hakhoutbroekboszone is voor een groot deel omgezet in hooi-/weiland.

Opvallend is ook dat er plots allemaal wegen zijn ingetekend die in het Aamsveen leiden. Vermoedelijk waren het reeds bestaande wegen die op eerdere versies van historische kaarten gewoonweg niet zijn ingetekend. Tevens blijken in 1935 vrijwel alle veldgronden op de stuwwal in cultuur gebracht en zijn er amper nog stukjes heideveld over. De agrarische ontginningen zijn in het huidige Aamsveen nog gedeeltelijk zichtbaar. Het waren extensief gebruikte wei- of hooilandjes waarvan de perceelsgrenzen nog zichtbaar zijn als ondiepe sloten in het huidige veengebied.

Vanaf 1935 is gestadig doorgewerkt met het ontginnen van de voormalige markegronden. In de uitgestrekte veldgronden zien we dan al een schaalvergroting optreden. Diverse percelen worden in deze periode samengevoegd tot grote robuuste blokken. Ook in het Aamsveen zijn nieuwe ontwikkelingen zichtbaar. Veengronden worden omgezet in weiland, de hakhoutbroekboszone langs de Glanerbeek is vrijwel geheel omgezet in cultuurgrond en blijken de historische kaart zijn er op diverse plekken nieuwe akkers aangelegd.⁷²

Een in de twintigste eeuw aangelegde houtwal aan de noordoostkant van het Aamsveen.

Verder werden er nieuwe huisjes gebouwd nabij de kruising van de Aamsveenweg en het Lappenpad. Voor het eerst worden nu ook een aantal houtwallen ingetekend rondom de agrarische ontginningen in het Aamsveen. Vooral in de omgeving waar de huidige Spiksweg kruist met de Glanerbeekweg.

⁷⁰ Bieleman 2000, 14-15.

⁷¹ Zie hiervoor: www.topotijdreis.nl.

⁷² Zie hiervoor: www.topotijdreis.nl.

De weinige veranderingen na 1935 staan in verband met een aantal ontwikkeling op politiek niveau. In de naoorlogse jaren keerden honderdduizenden militairen terug uit Nederlands-Indië. Om de verwachte werkloosheid op te vangen kocht de Nederlandse Staat woeste gronden aan die door de werklozen ontgonnen dienden te worden. Het Aamsveen was in 1949 één van de gebieden die werd aangekocht. De werkloosheid bleef uit en gedurende jaren vijftig gingen er steeds meer stemmen op om het Aamsveen als zodanig te behouden. Dit geschiedde uiteindelijk in 1967 toen de Stichting het Overijssels Landschap het Aamsveen voor een periode van 50 jaar in erfpacht kreeg van de Staat. Een jaar later werden de grond en de opstallen opgekocht van het voormalige turfstrooiselfabriekje, waarover later meer. In de navolgende jaren volgden verschillende aankopen van agrarische gronden die in of net buiten het terrein lagen. Hierdoor kwamen de agrarische ontginningen in de periode tussen 1955 – 1977 vrijwel geheel tot stilstand in de kern van het Aamsveen. Nieuwe agrarische ontginningen vonden alleen nog plaats noordwaarts van de latere N35 en op één perceel direct ten zuiden van deze weg.

Mechanisatie turfwinning met een turfstrooiselfabriek (1914 – 1962)

Rond 1914 werd bij het spoorwegstation Broekheurne een turfstrooiselfabriek gebouwd door de Limburgse firma Steegh & Esser uit Venlo. De onderneming was vooral gericht op de venen in het Duitse deel van het *Amtsvenn*. De fabriek kende een stoeve start door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Nadien kwam de turfwinning alsnog op gang. De turf werd aangevoerd in lorries die door paarden over een smalspoor werden voortgetrokken. De turf werd in de fabriek verwerkt tot turfstrooiselbalen. Door een brand in 1949 werd een deel van de fabriek verwoest. Een nieuwe loods werd opgebouwd, maar uiteindelijk werd de bedrijfsvoering in 1962 geheel stop gezet omdat van de ca. 1900 hectare veen niet veel meer over was.

Ook aan de Nederlandse kant van het Aamsveen heeft heel kort een turfstrooiselfabriekje gestaan. Deze 'Twentse Turf Maatschappij' is in 1938 opgericht door Wasser en zijn compagnons Rooskens en Teeuwen. Het fabriekje lag ongeveer nabij de de Horsterveldweg en het Lappenpad, even ten oosten van de 'Schaopskamp'. De eigenaren hadden de beschikking over een stuk grond dat doorliep tot aan de Duitse grens. Ook aan de Duitse zijde lag nog 40 hectare die zij in pacht hadden. Voor de transport van de turf werd gebruik gemaakt van lorries (15 stuks) die over een smalspoor van 60 centimeter breed reden. Aanvankelijk werden de lorries door paarden getrokken, maar nu 1948 geschiedde dit door een oude legerjeep. De fabriek was toen inmiddels, in 1947, gefuseerd tot de Verenigde Turf Industrie. Over de turf van Duits grondgebied moest per lorie accijns worden betaald. In de fabriek werd behalve turfstrooisel ook persturf gemaakt voor de steenfabriek in Altstätte. Het bedrijf werd in 1957 verkocht aan het Centraal Bureau Rotterdam. Nog voordat de akte was gepasseerd ontstond er echter een grote veenbrand waarbij de gehele turfvoorraad in brand opging. Hoewel de schade werd vergoed heeft er nadien geen turfwinning meer plaatsgevonden.⁷³

Ondanks de flinke intensivering van de verving in deze periode zijn er maar weinig landschappelijke relicten die herinneren aan de turfstrooiselfabriek. Wel zijn de fundamenten van de fabriek nog aanwezig in de ondergrond en voor een deel zelfs zichtbaar met het blote oog. Het voormalige smalspoor is opgeruimd en het tracé is nooit op een kaart terecht gekomen. Hierdoor is het niet duidelijk waar de smalsporen in het Aamsveen hebben gelegen. Ook is het lastig om specifieke veenruggen (zetwallen) toe te wijzen aan de periode uit de turfstrooiselfabriek aangezien deze vrijwel overal in het Aamsveen voorkomen.

Stapels met turfjes in het Aamsveen. Deze foto is rond 1930 genomen en werd toegevoegd aan een artikel uit het tijdschrift 'De Levende Natuur' (1930). De foto werd afgedrukt bij verslagen van een reeks veldbezoeken naar gebieden in de omstreken van Enschede die toen nog aan de ontginningsgolf 'ontglipt' waren.

⁷³ Schafraad 2011, 71-77.

Tweede Wereldoorlog en naoorlogse ontwikkelingen in en rondom het Aamsveen (1940 – heden)

Door de ligging direct aan de Duitse grens is Enschede diverse malen door geallieerden gebombardeerd. Enschede werd aangezien voor het enkele kilometers verderop gelegen Gronau. Waarschijnlijk zijn tijdens deze bombardementen ook bommen terechtgekomen in het Aamsveen. Op vier verschillende plaatsen in het Aamsveen zijn nog bomkraters aan te wijzen. Verder is bekend dat er een aantal vliegtuigen hun Waterloo kenden in het moeras. Zo is er op 7 maart 1945 een Duitse jager (Focke Wulf) neergeschoten door een geallieerde jager. Enkele weken later werd op 31 maart een geallieerde Typhoon geraakt door de luchtafweer, waarna deze neerkwam in het Aamsveen vlakbij het Lappenpad.⁷⁴ Waar de vliegtuigen exact terecht zijn gekomen in ons niet bekend.

Ingrepen door Landschap Overijssel

Door de jaren heen heeft Landschap Overijssel ten behoeven van het natuurbeheer diverse ingrepen uitgevoerd die een effect hebben gehad op de uiterlijk van het landschap. Zo zijn in de jaren negentig maatregelen genomen ten behoeven van het hoogveenherstel. Eén daarvan was het aanleggen van veendammen zodat het regenwater vastgehouden kon worden. Dwars op de bestaande in de lengterichting lopende veenruggen zijn veendammen aangelegd. Op deze wijze zijn allerlei compartimenten gecreëerd waarin het regenwater wordt vastgehouden. Daarnaast zijn er tussen 1990 en het heden vele poelen gegraven om het habitat van de boomkikker te versterken. Als laatste is er rond 2005 nog een grootschalig ven aangelegd.

Wat niet onbenoemd mag blijven is de voormalige diepe afwateringssloot op de landscheiding tussen Duitsland en Nederland. Deze grenssloot is in de jaren zestig gegraven om het landbouwgebied 'de Rother Lappen' ten zuiden van het Aamsveen te ontwateren. Over een lengte van één kilometer snijdt de sloot dwars door het veengebied. In 1970 is de sloot nog eens fors uitgediept.

Zicht op voormalige agrarische ontginningen (greppel en wal) waar de natuur weer een kans krijgt. De afbeelding is genomen vanaf de uitkijktoren bij het Aamsveen.

⁷⁴ Koers 2015, 260 & www.secondworldwar.nl/enschede

Verhalen uit het Aamsveen (1850-1950)

Een verraderlijk gebied

Het Aamsveen leverde in de zomer van 1857 een vreemd en bedrijvig schouwspel op. Sinds enige tijd smeulde er een onschadelijk vuurtje in de venen. Door de aanhoudende droogte en een plotse felle wind greep het vuur echter genadeloos om zich heen. Alle pogingen om het vuur te keren of het in te dammen waren vruchteloos. Het vuur was twee voet diep (zestig centimeter) in de bodem doorgedrongen. Nadat het aan de Pruisische kant van de grens was begonnen sloeg het later ook over naar de Nederlandse zijde van het Aamsveen. Duizenden dagwerken turf werden door het vuur verwoest en overal reed men met 'honderden' karren op en neer om het nog onaantaste turf in veiligheid te brengen. Uit voorzorg waren de bewoners van het erf *Schaap* met have en goed uit een huis vertrokken.⁷⁵

In 1862 werd een dode man aangetroffen in het Aamsveen. De 21-jarige jongeman was in Pruisische dienst en zou met verlof naar huis gaan. Artsen hadden vastgesteld dat: *'de ongelukkige uit eergevoel aan den geeuwhonger is overleden'*.⁷⁶ Een dikke tiental jaar later is het wederom raak wanneer boeren een lichaam aantreffen in het Aamsveen. De fabrieksarbeiders was woonachtig bij de grens, maar werkte in Gronau. Vermoedelijk heeft hij in het duister op de weg naar huis een verkeerde afslag genomen. Vermoeidheid en uitputting schijnen de dood ten gevolg te hebben gehad.⁷⁷ De Duitse zijde van het Aamsveen bleek even verraderlijk als de Nederlandse zijde. Hier werd in 1908 een vermiste man uit Enschede aangetroffen die al bijna zes maanden spoorloos was. De man kon alleen nog worden geïdentificeerd aan de hand van enkele briefjes die hij bij zich droeg.

Smokkelpraktijken tijdens de Eerste Wereldoorlog

In 1814 is in Nederland het Korps Grensjagers opgericht tegen de toenemende smokkelarij langs de Nederlandse grenzen. Het waren hoofdzakelijk gepensioneerde militairen die langs 'commiezenpaden' (grenspaden) de grensbewaking uitoefenden. De grensjagers kregen al snel de bijnaam *commies*. Oorspronkelijk waren dit ambtenaren van middelbare rang die verschillende functies konden bekleden, maar in de volksmond werd een commies als snel geassocieerd met een ambtenaar bij de belasting of de douane. Het smokkelen was interessant doordat aan beide zijde van de grens invoerrechten en accijnzen werden geheven op uiteenlopende producten. De hierdoor ontstane prijsverschillen maakten het aantrekkelijk om specifieke producten illegaal over de grens te brengen: het smokkelen. Het verbod op specifieke producten (alcohol) of perioden van oorlog werkten deze smokkelaarspraktijken in de hand.

Vooraf tijdens de Eerste Wereldoorlog was er in Duitsland en België een groot tekort aan voedsel en luxeproducten. Vanuit Nederland ontstond dan ook een levendige smokkel in levensmiddelen. Om deze tegen te gaan werd door Nederland een staat van beleg afgekondigd met de Belgische en Duitse grens. Het gevolg was dat zonder geldige documenten goederen niet in de richting van de grens vervoerd mochten worden. Vooral boter, spek, chocola en zeep waren erg gewild in Duitsland en goedkope Duitse jenever juist in Nederland. Het waren dan ook vooral deze producten die over en weer over de grens werden gesmokkeld. Als reactie op de toegenomen smokkelpraktijken zette de Nederlandse overheid naast commiezen ook soldaten in.

Het Aamsveen leende zich natuurlijk uitstekend voor deze smokkelpraktijken. Om de smokkelarij tegen te gaan werden zelfs een veertigtal militaire wielrijders ingezet. Ook waren er maar liefst 400 militairen gelegerd in Enschede om de sluikehandel zoveel mogelijk tegen te gaan.⁷⁸ Hieronder een kleine greep uit een aantal krantenartikelen:

10-1915: Een kommies in het Aamsveen had net een viertal smokkelaars betrapt en hun margarine in beslag genomen. Niet veel later stond hij oog in oog met een nieuweling in het vak. Deze vroeg heel beleefd: *'Mijnheer, heeft u die anderen ook gezien, ze zijn in eens verdwenen en ik weet hier heg nog steg, waar moet ik nu heen naar de grens?'*. De man keek verbaasd op toen de kommies hem meenam naar het bureau.⁷⁹

⁷⁵ Krantenartikel in: Nieuwe Rotterdamse Courant, 27-08-1857.

⁷⁶ Krantenartikel in: Nieuw Amsterdamsch handels- en effectenblad, 25-12-1862.

⁷⁷ Krantenartikel in: Twentsch dagblad Tubantia, 04-12-1875.

⁷⁸ Te Lintelo, 2007.

⁷⁹ Krantenartikel in: Twentsch dagblad Tubantia, 28-10-1915.

11-1915: De redactie van de krant ontving 'een schrijven' over de smokkelhandel in de Enschedese omgeving. Naar verluud zouden zowel 's nachts en overdags nabij de Kuipersdijk en het Aamsveen niet minder dan 300 smokkelaars de grens oversteken. De droge sloten en dorre heide zouden het pad aanwijzen waarover de smokkelaars het Aamsveen 's nachts betreden. Ook kinderen werden voor smokkelpraktijken ingezet.⁸⁰

12-1915: Een patrouille in het Aamsveen slaagde erin een groep van 15 smokkelaars staande te houden. Ze werden naar Enschede vervoerd en door onder arrest gesteld. Naar men zegt komen de militaire wielrijders hier weer terug.⁸¹

01-1916: Een groep van 10 smokkelaars aangetroffen in het Aamsveen. Na herhaaldelijke aanmaningen werd er op de groep geschoten waarbij een der 'sluikhandelaars' dodelijk werd getroffen.⁸²

04-1916: Een officierspatrouille snapte in het Aamsveen een drietal heren die 81 pond margarine, 2 pond spek en 7 pond gesmolten rundvet bij zich droegen.⁸³

Gevluchte krijgsgevangen

Naast de smokkelarij was het land aan de overzijde van de grens in oorlog. Het neutrale Nederland vormde een toevluchtoord voor deserteurs en ontsnapte (krijgs)gevangen. Ook daarvan wordt verschillende malen melding gemaakt in krantenberichten. Diverse malen steken ontsnapte Franse, Russische of Engelse soldaten bij het Aamsveen de Nederlandse grens over. Ook een Duitse soldaat geeft er de brui aan. Met achterlating van zijn geweer bij zijn grenspost wijkt hij uit naar Nederlandse bodem. Spectaculair is het verhaal van twee gevluchte Franse onderofficieren. Zij waren bij Verdun gevangen genomen en opgesloten in een Duits kamp nabij Dülmen. Na enkele verijdelde pogingen lukte het eindelijk om uit het kamp te ontsnappen. Met behulp van een klein kompas en overgetrokken kaartjes werd de tocht naar de Nederlandse grens aangevat. De soldaten liepen alleen 's nachts en leefden van knolgewassen en bewaard brood. Helaas werden ze in de Duitse grensstreek gezien door Duitse schildwachten. De Fransen raakten op de vlucht en daarop werden maar liefst 13 schoten gelost. Mede door de hardnekkige duisternis misten deze hun doel. De soldaten namen hun vlucht in de plassen van het Aamsveen en tot hun knieën wadend in het water wisten zij dan toch de Nederlandse grens te bereiken.⁸⁴

Een spooktrein in het Aamsveen

De turfstrooiselfabriek in het Aamsveen is tot 1957 in bedrijf geweest. Dat er daadwerkelijk een smalspoor is aangelegd in het veengebied blijkt uit het onderstaande verhaal.

In een duistere nacht in het jaar 1947 hadden Nederlandse grensbewakers, ook wel kommiezen genoemd, zich opgesteld bij grenspaal 50 in het Aamsveen. Plots hoorden zij een enorm geraas vanuit het Duitse veengebied op hun afkomen. Maar liefst twaalf kiepkarren met turf werden door een auto langzaam vooruitgeduwd over het smalspoor. Doordat de koplampen het schouwspel beschenen leek het wel alsof er een lange slang naderbij kroop. Vlak bij de grensovergang zakte de auto weg en raakte deze vast in het veen. De kommiezen stapten op de beschonken mannen af die vervolgens een onsamenhangend verhaal produceerden. Vermoedelijk ging het hier om een poging goederen vanuit Duitsland naar Nederland te smokkelen. De in een auto rijdende smokkelaars hadden er echter geen rekening mee gehouden twaalf lorries 'op hun spoor' te vinden.⁸⁵

De gekantelde auto in het Aamsveen is te zien aan de rechterzijde. Links op de voorgrond grenspaal nummer 50.

⁸⁰ Krantenartikel in: Twentsch dagblad Tubantia, 23-11-1915.

⁸¹ Krantenartikel in: De Tijd, 30-12-1915.

⁸² Krantenartikel in: Twentsch dagblad Tubantia, 19-01-1916.

⁸³ Krantenartikel in: Het nieuws van den dag voor Nederlands-Indië, 25-04-1916.

⁸⁴ Krantenartikel in: Twentsch dagblad Tubantia, 07-11-1916.

⁸⁵ Krantenartikel in: Twents Dagblad Tubantia, 22-09-1947.

Samenvatting: cultuurhistorische elementen in het Aamsveen

In het laatste tijdvak, dat van het recente landschap, heeft de mens het landschap steeds verder naar zijn hand gezet. Tot op de dag van vandaag zijn veel van deze ingrepen zichtbaar in het huidige landschap. Deze cultuurhistorische elementen zijn aangegeven op kaart 3 'recente landschappen'. Ter verduidelijking van deze kaart worden hieronder de cultuurhistorische elementen uit deze periode beschreven die voorkomen **binnen** de Natura 2000 begrenzing van het Aamsveen.

Opbouw van de kaart

De meest recente topografische kaart van 2018 vormt de ondergrond van het kaartbeeld.⁸⁶ Ter begrenzing van het Aamsveen dient de zwart-groen gestippelde lijn. Alleen de elementen die binnen deze lijnen vallen zijn hieronder beschreven.

Compartimentsdam (veendam)

In het kader van hoogveenherstel maatregelen zijn in de jaren negentig dwars op de bestaande zetwallen/veenruggen nieuwe compartimentsdammen (veendammen) aangelegd zodat het regenwater binnen de compartimenten werd vastgehouden. Ze zijn aangegeven met een roze/paarse lijn.

Wal

Alle nog herkenbare wallen, met of zonder opslag, zijn aangegeven met een doorgaande groene lijn. De gestippelde groene lijnen tonen de afwezige wallen.

Beek

De huidige Glanerbeek is aangegeven als een doorgaande blauwe lijn.

Slot

De nog bestaande sloten zijn weergegeven met een lichtblauwe lijn. Tot de sloten wordt ook de kunstmatige aangelegde kronkellijn gerekend ten noordwesten van het toponiem 'Het Kleinstuk'.

Weg

Alle aanwezige historische wegen staan als een doorgaande bruine lijn op de kaart. Indien de wegen niet meer aanwezig zijn dan is dat aangegeven door een zwartbruin gestippelde lijn. Het fietspad door het Aamsveen is herkenbaar aan de grijze doorgaande lijn.

Poel & ven

De vele poelen die tussen 1990 en 2018 zijn gegraven staan op de kaart afgebeeld als een blauw rondje. Tevens is er nabij de kruising van de Spiksweg met de Glanerbeekweg een groter ven gegraven. Deze is weergegeven door een blauw vlak.

Bomkraters, turfstrooiselfabriek en uitkijktoren

Deze elementen zijn op de kaart te herkennen door de in de legenda weergegeven iconen.

Agrarische ontginningen

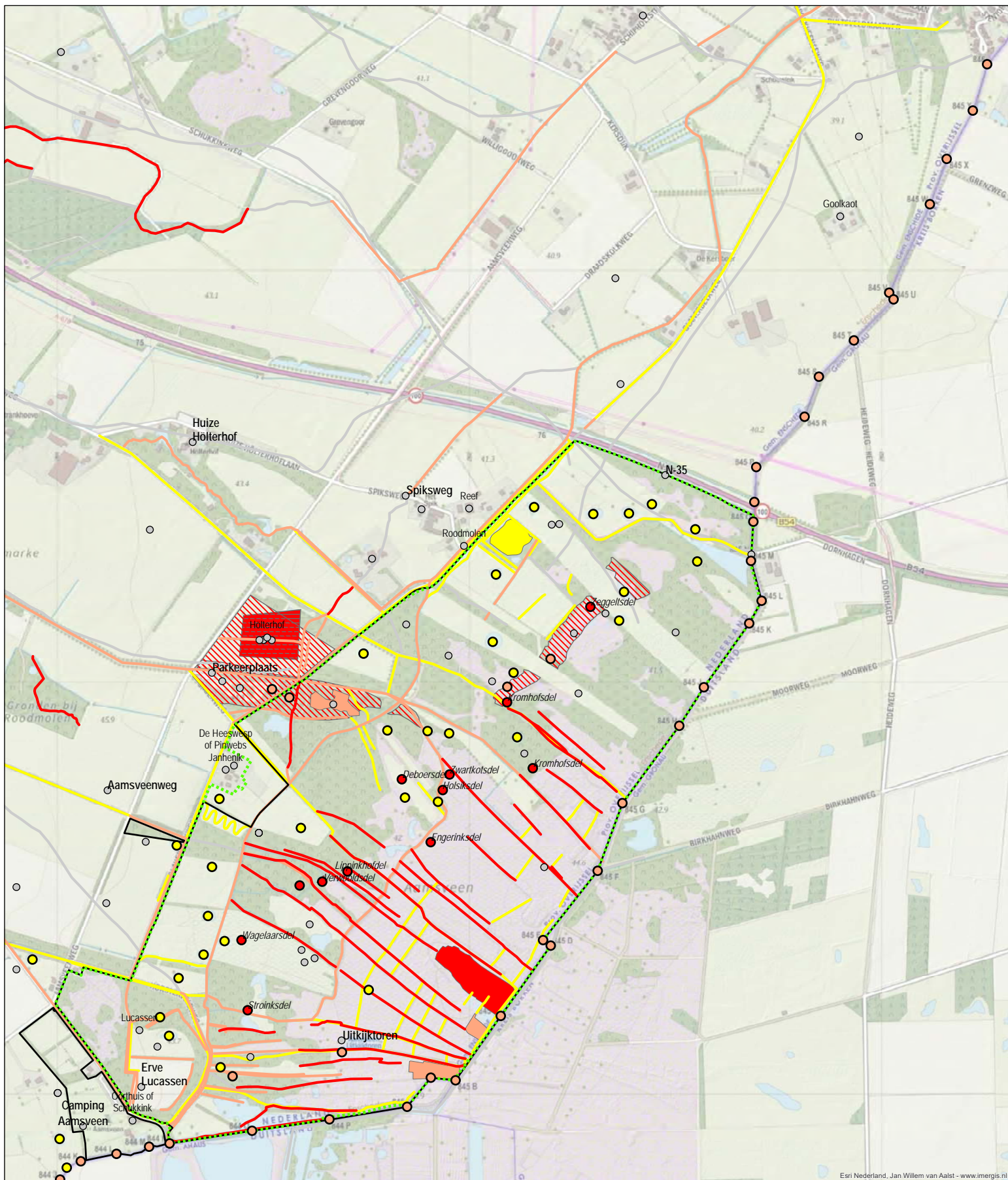
Vanaf 1773 zijn er stukje bij beetje delen van het Aamsveen ontgonnen voor agrarisch gebruik. Het gros van deze ontginningen is inmiddels onttrokken aan de landbouw en bestemd voor de natuur. De voormalige agrarische ontginningen zijn als vlakken weergegeven. De periode van ontginning wordt aangeduid door de kleur van het vlak (zie legenda).

Een van de bomkraters in het Aamsveen. In de vrij diepe krater staat grote delen van het jaar water.

⁸⁶ J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.

Kaart 4 - Waardering cultuurhistorische elementen van het Natura 2000-gebied Aamsveen

Esri Nederland, Jan Willem van Aalst - www.imergis.nl

Legenda

Waardering	Begrenzing	Waardering	Waardering
○ Afwezig	⬢ Natura-2000 gebied	— Afwezig	■ Gemiddeld
● Gemiddeld	□ Aamsveen	— Gemiddeld	■ Hoog
● Hoog		— Hoog	■ Zeer hoog
● Zeer hoog		— Zeer hoog	Archeologie
			▨ Hoge archeologische verwachting
			■ Archeologisch monument

Kaartinformatie

Cartograaf
Dennis Worst

Datum
28-08-2018

Versie
Eindversie

Schaal

0 125 250 500 Meter

5. Wetenschappelijke waardering van cultuurhistorische elementen

Waarderingsmethodieken⁸⁷

Alle cultuurhistorische elementen of landschapstypen zijn van waarde, maar niet alles is even waardevol. Toch is het wenselijk om de waarde van cultuurhistorische elementen te bepalen. Een dergelijke waardering geeft beleidsbepalers of terreineigenaren de mogelijkheid om afgewogen keuzes te maken bij ruimtelijke ontwikkelingen. Een veelgebruikte methode om tot een waardering te komen is de toepassing van een wetenschappelijke waardering. Zo zijn er de laatste decennia vele rapporten en studies verricht waarbij cultuurhistorische elementen zijn gewaardeerd.⁸⁸ Vanwege de breedte van de erfgoedsector en de zeer specifieke eisen zijn per vakgebied zoals de archeologie, de historische geografie en historische bouwkunde eigen waarderingsmethodieken ontwikkeld. Nochtans is er ondanks jarenlange discussie nog geen breed geaccepteerde waarderingsmethodiek ontwikkeld voor het vakgebied van de historische-geografie. Daarom worden in de praktijk de breed aanvaarde wetenschappelijke waarderingscriteria *zeldzaamheid*, *kenmerkendheid*, *gaafheid* en *ensemblewaarde* gebruikt. Aan de hand van deze criteria wordt veelal een methodiek gehanteerd die het beste aansluit bij de vraagstelling van de opdrachtgever en de voorhanden zijnde gegevens.⁸⁹

Waarderingsmethodiek voor cultuurhistorische elementen⁹⁰

Voor deze opdracht is eveneens gebruik gemaakt van de genoemde waarderingscriteria. Op basis daarvan is een op maat gemaakte methodiek gehanteerd. De volgende uitgangspunten zijn daarin leidend geweest:

1. Een uitgebreid GIS-systeem met tientallen kaartlagen is voorhanden.
2. Het gros van de cultuurhistorische elementen is in het veld bekeken. Ze zijn echter **niet** uitputtend geanalyseerd en op detailniveau in kaart gebracht.

Criteria

- **Ensemblewaarde:**
Aanwezigheid van de landschappelijke omgeving waarin of waarmee de cultuurhistorische structuren en elementen tot stand zijn gekomen en/of aanwezigheid van een ontginningsstructuur.
- **Kenmerkendheid:**
Mate waarin het elementen of gebied kenmerkend (c.q. Herkenbaar) is of was voor zijn elementtype of omgeving.
- **Gaafheid:**
Mate van intactheid van het element, gebied en/of verkaveling ten opzichte van de beginsituatie.
- **Zeldzaamheid:**
Mate van voorkomen van een het element of gebied in Overijssel.

⁸⁷ In dit hoofdstuk wordt gebruikt gemaakt van de waarderingsmethodiek die is uitgewerkt door Horst. Zie voor een uitgebreide beschrijving: Horst, 2016.

⁸⁸ Naar Horst 2016, 54: Ministerie van CRM (1979). *Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijke gebied*. 's Gravenhage; L.H. Albers (1987). *Het gewichtloze gewogen* [...]. Delft; G.H.P. Dirx & J.A.J. Vervloet (1989). *Oude Leede: een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap*. Wageningen. H. Dijkstra & J.A. Klijn (1992). *Kwaliteit en waardering van landschappen*. Wageningen; H.G. Baas & W.A. Ligtendag (1997). *Project 33 NBP Top Down* [...]. Hoorn; J.A. Hendriks (1999). *Cultuurhistorie van stad en land; waardering en behoud*. Utrecht; H.G. Baas, et al. (2001). *Ontgonnen Verleden*. Hoorn; A. Idzinga (2005). *Een methode voor historisch-geografische waardering*. Velp; Landschapsbeheer Nederland [2006]. *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*. [Utrecht].

⁸⁹ Naar Horst 2016, 54: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van ruimtelijke ordening; aanwijzingen en aanbevelingen*. [Amersfoort], p. 17.

⁹⁰ Deze alinea naar Horst 2016, 54-55.

Score en wegingsfactor

Op basis van deze waarderingsmethodiek kan per waarderingscriterium een score worden gegeven aan de gekarteerde elementen:

- 0 punten (laag);
- 1 punt (gemiddeld);
- 2 punten (hoog);
- 3 punten (zeer hoog).

Wanneer alle vier criteria gewaardeerd zijn, worden deze scores opgeteld tot een totaalscore. Daarna kunnen ze worden teruggerekend naar een eindwaardering:

Waarderingsklasse	Waardering
Laag	0 - 3
Gemiddeld	4 - 7
Hoog	8 - 10
Zeer hoog	11 - 12

Met deze totaalscore is het mogelijk om de elementen niet in legenda-eenheden, maar - op basis van drie kleuren (groen, geel, oranje en rood voor respectievelijk een lage, gemiddelde, hoge en zeer hoge waarde) - in te delen op basis van een wetenschappelijke waardering. Daarbij is het goed om te vermelden dat een lage waardering vrijwel nooit voorkomt.

Waardering van aardkundige en cultuurhistorische elementen

De cultuurhistorische elementen zijn voornamelijk gekarteerd en gewaardeerd op basis van een uitgebreide digitale kaartenset. Vanwege het beperkte tijdsbestek was het niet mogelijk alle elementen in het veld te bezoeken. Ter verduidelijking wordt de waardering van alle nog **aanwezige** cultuurhistorische elementen en – objecten die voorkomen **binnen** de begrenzing van het Natura 2000-gebied Aamsveen per legenda-eenheid kort toegelicht.

Waardering van aardkundige elementen uit hoofdstuk 2 (kaart 1)

- Dekzandruggen:

De dekzandruggen zijn vanwege hun hoge archeologische verwachtingswaarde als zodanig op de waarderingskaart geplot. Om die reden zijn de vlakken gearceerd weergegeven.

Een hoge dekzandrug helemaal noordoostelijk gelegen in het Aamsveen. De hoge rug is ook herkenbaar aan de vaak wat droger groeiende struikheide en de eik.

Waardering van cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 3 (kaart 2)

➤ Zetwallen/veenruggen:

Zetwallen en of veenruggen zijn karakteristiek voor verveningsgebieden. De veenruggen in het Aamsveen zijn bijzonder omdat bijna overal overeenkomen met de kadastrale eigendoms grenzen uit 1832. Om deze reden zijn alle veenruggen als zeer hoog gewaardeerd.

➤ Greppels:

Een aantal aangelegde ontwateringsgreppels in het veengebied zijn nog steeds als zodanig zichtbaar. Veengreppels zijn op zichzelf een veel voorkomend fenomeen, maar doordat ze samenvallen met de eigendoms grenzen uit 1832 hebben ze toch een hoge waardering gekregen. Hetzelfde geldt voor de nog zeer diepe sloot of greppel langs het erf 'Lucassen'.

Een historische wal en de daarnaast gelegen greppen/sloot die het voormalige erf Lucassen gedeeltelijk omgrenzen.

➤ Kluundellen:

Vanwege hun zeldzaamheid en de ensemblewaarde in relatie tot het Aamsveen zijn alle kluundellen als zeer hoog gewaardeerd. Daarbij dient wel opgemerkt te worden dat de exacte locatie van een aantal kluundellen opnieuw bepaald dient te worden.

➤ Veenboekweitverbouw:

Al vanaf de zeventiende eeuw werd er boekweit verbouwd op het Aamsveen. De ondiep aangelegde greppels en de smalle langwerpige percelen is in één veenvlak nog zeer goed zichtbaar en in twee veenvlakken nog goed zichtbaar. Daarom zijn de vlakken gewaardeerd als zeer hoog of als hoog.

➤ Rijksgrenspalen:

Vanwege de zeldzaamheid, ensemblewaarde en kenmerkendheid zijn alle grenspalen als hoog gewaardeerd. Echter, niet alle rijksgrenspalen zijn afzonderlijk bezocht in het veld. Op basis van hun individuele gaafheid en zeldzaamheid zouden een aantal grenspalen ook zeer hoog gewaardeerd kunnen worden. Het was niet mogelijk deze tijdrovende waarderingslag in dit onderzoek mee te nemen.

➤ Zandwinningskuilen:

Een tweetal zandwinningskuilen zijn als hoog gewaardeerd, één als gemiddeld en het vlak van de Wolfskoelen is ook als hoog gewaardeerd. Dit voornamelijk gebaseerd op de gaafheid en de samenhang met het voorkomen op dekzandruggen (ensemblewaarde).

➤ De zes eiken:

Ter vervanging van de zes dennen zijn op een nabijgelegen locatie de zes eiken gepoot. Alle bomen tezamen, de gehele ensemble dus, is als hoog gewaardeerd.

➤ Beek:

De Glanerbeek zelf is als hoog gewaardeerd omdat het historische tracé hier en daar is rechtgetrokken. Naast de Glanerbeek is er nog de aftakking (voormalige loop) en diverse zijtakken. Indien deze nog gaaf in het landschap aanwezig zijn scoren ze zeer hoog, daar waar ze minder zichtbaar zijn geldt een hoge score.

➤ Weg:

De wegen door het gebied zijn gewaardeerd als gemiddeld of hoog. Dit is afhankelijk van de importantie en de aard van de weg. Een belangrijke verbindingroute tussen twee grote steden komt bijvoorbeeld minder vaak voor dan de talloze zandwegen. Daarnaast scoren historische wegen die nooit zijn verhard weer hoger dan diezelfde wegen die later wel zijn verhard.

➤ Wal en greppels erf Lucassen:

Rondom het erf van Lucassen ligt een diepe greppel met aan de westkant ervan een hoge beplante wal. Vooral vanwege de gaafheid en de ensemblewaarde scoren zowel de wal en de greppels een hoge waardering.

De historische brug over de Glanerbeek als toegang tot het Aamsveen. De afbeelding komt uit 'De Levende Natuur, 1930' en is gemaakt tijdens een veldbezoek aan het Aamsveen.

Waardering van cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 4 (kaart 3)

➤ Wal:

In het Overijsselse landschap vormen wallen een veelvoorkomend element. Vandaar dat ze pas hoger scoren als ze nog zeer gaaf zijn, als ensemble deel uitmaken van een groter geheel en/of kenmerkend zijn voor een bepaalde structuur waarin ze zijn aangelegd (bv. een parkbos). In het Aamsveen maken de wallen geen deel uit van een groter geheel en scoren ze alleen hoog indien ze nog zeer gaaf zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor de hoge wal achter het in 2004 gegraven ven waarop nog zeer hoge pollens met hazelaar staan.

De pollen hazelaar op een oude wal die zijn uitgelopen nadat ze een in een eerder stadium zijn afgezet. Op de wal staan een aantal van deze hazelaarpollen op een rij.

➤ Veendam/compartimentdam

De veen- of compartimentsdammen zijn in de jaren negentig aangelegd. Met het oog op de toekomst zijn de dammen reeds meegenomen als cultuurhistorisch relict. Vanwege de geringe kenmerkendheid en ensemblewaarde, en natuurlijke vanwege de geringe ouderdom, zijn ze vooralsnog gemiddeld gewaardeerd.

➤ Beek:

De huidige Glanerbeek is onder het vorige kopje beschreven en scoort hoog. De nieuw aangelegde loop rond van de Glanerbeek rond 2010 scoort gemiddeld.

➤ Sloot:

Alle sloten in het gebied zijn weinig zeldzaam en behoren bijvoorbeeld niet tot een grotere ontginningsstructuur. Ze zijn daarom allemaal als gemiddeld gewaardeerd.

➤ Weg:

De wegen door het gebied zijn gewaardeerd als gemiddeld of hoog. Dit is afhankelijk van de importantie en de aard van de weg. Een belangrijke verbindingroute tussen twee grote steden komt bijvoorbeeld minder vaak voor dan de talloze zandwegen. Daarnaast scoren historische wegen die nooit zijn verhard weer hoger dan diezelfde wegen die later wel zijn verhard. De nog in gebruik zijnde (zand)paden door het Aamsveen scoren merendeel hoog.

➤ Poel & ven:

Alle recent gegraven poelen zijn met het oog op de toekomst meegenomen als een cultuurhistorisch relict. Gezien de recente datering scoren ze echter gemiddeld. Hetzelfde geldt voor het nieuw gegraven ven langs de Glanerbeekweg. Ook dit is als gemiddeld gewaardeerd.

➤ Bomkraters

De drie bomkraters zijn alle gewaardeerd als gemiddeld. Hoewel ze nog zeer gaaf aanwezig zijn scoren ze matig op de overige drie criteria aangezien ze niet heel zeldzaam zijn en niet voorkomen binnen een grotere structuur.

➤ Uitkijktoren:

Ook de uitkijktoren is alvast meegenomen als cultuurhistorisch element. Vanwege de gaafheid en in mindere mate vanwege de ensemblewaarde en zeldzaamheid scoort de toren als hoog.

Uitzicht over het oligotrofe veen (hoogveen). Op de voorgrond, bij de witte pluimen van het eenarig wollegras, een oude veenkuil die al weer bijna geheel is dichtgegroeid.

6. Beheermaatregelen voor aardkundige en cultuurhistorische elementen

Nadat alle archeologische en cultuurhistorische elementen zijn gekarteerd en gewaardeerd is het de vraag welke maatregelen er genomen dienen te worden om de nog **aanwezige** aardkundige en cultuurhistorische elementen voor de toekomst veilig te stellen. In deze paragraaf worden maatregelen opgesomd voor behoud van specifieke elementen en tevens wordt advies gegeven over welke werkzaamheden voorkomen dienen te worden.

Aardkundige elementen uit hoofdstuk 2 (kaart 1)

Dekzandruggen (terrein van hoge archeologische waarde)

Archeologische waarde:

De hoge dekzandruggen in dit natte veengebied dragen een hoge archeologische verwachting voor sporen van bewoning uit diverse archeologische perioden, met name voor de steentijd en meer specifiek het meso- en neolithicum. Daarnaast moet rekening gehouden worden met graven uit de metaaltijden. Deze hoge zandkoppen hadden vanwege hun ligging in een lager gelegen nat gebied veelal een grote aantrekkingskracht en kunnen daarom archeologische restanten bevatten. Vooral omdat het gebied tot dusver maar zeer extensief is gebruikt en nog veel microreliëf en intacte bodems bevat. Hieruit volgt het advies om verstorende bodemingrepen te vermijden.

Te vermijden werkzaamheden:

- Bodemingrepen waarbij de grond geroerd wordt (bv. stobben verwijderen, kuilen graven).
- Ingrepen die tot afvlakking leiden van het microreliëf op de dekzandruggen (bv. plaggen).
- Werkzaamheden met zwaar materieel waarbij spoorvorming kan optreden.

Aanbevolen maatregelen:

- Alleen maaien en afvoeren.
- Gebruik machines met gladde, brede bannen met een lage bandenspanning.
- Dekzandruggen vrij houden van opslag zodat de ondergrond vrij blijft van wortelvorming en windworp.

Advies:

- Maak onderscheid tussen de verschillende dekzandruggen. De hogere dekzandruggen aan de westkant van het gebied zijn al behoorlijk aangetast door zandwinning. De kans bestaat dat de ondergrond reeds verstoord is.

Cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 3 (kaart 2)

Anders dan bij de door ons gekarteerde terreinen met een hoge archeologische verwachtingswaarde geven we bij de cultuurhistorische elementen alleen aan wat de aanbevolen maatregelen zijn. Dus hoe kunnen de cultuurhistorische elementen en objecten zo goed mogelijk voor de toekomst behouden blijven.

Daarbij dient wel vermeld te worden dat niet alle cultuurhistorische structuren per definitie bewaard dienen te blijven. Het is van belang om in het verdere proces keuzes te maken en een goede balans te vinden. Het zou kunnen betekenen dat bijvoorbeeld wordt ingezet om slechts een aantal kluunplaatsen te behouden en de rest in het kader van de veenontwikkeling te laten verwilderen.

Zetwallen/veenruggen

Aanbevolen maatregelen:

- Jaarlijks (of twee- of driejaarlijks) opslag verwijderen.
- Zo lang mogelijk de structuurlijnen intact houden.
- Voorkom insporing (zone niet betreden met zwaar en groot materieel).

Advies:

- Ter plaatse kan de natuurlijke successie haar gang gaan. Zodra het waterpeil en het veen 'omhoog' komt zullen de structuren vanzelf onder een veenlaag bedekt worden. Dit is niet erg aangezien de structuren in het bodemarchief bewaard blijven.

Greppels

Aanbevolen maatregelen:

- De als 'hoog' gewaarde greppels als structuurlijn behouden.
- Greppels van opslag vrij houden (bosmaaier).

Advies:

- Overleg met beheerder/ecologen wat te doen bij voortschrijdende successie in de voormalige watergangen waardoor de structuurlijn uiteindelijk onzichtbaar zal worden. Hier kan doelstelling namelijk botsen: water vasthouden en de zichtbaarheid van de structuurlijnen.

Kluundellen

Aanbevolen maatregelen:

- Jaarlijks opslagvrij maken (bosmaaier)
- Herstelde kluunplaats de Kromshofsdel langs het pad toonbaar houden (schoonmaken door vrijwilligers?).

Advies:

- Bepaal de exacte locatie van de kluunplaatsen door nader onderzoek (prikstok).
- Maak keuzes welke kluunplaatsen in het kader van de veenontwikkeling door veen overgroeid mogen worden en welke kluunplaatsen zichtbaar/herkenbaar moeten blijven.

Veenboekweitverbouw

Aanbevolen maatregelen:

- Jaarlijks (of twee- of driejaarlijks) de zone opslagvrij houden (bosmaaier).
- De greppels niet egaliseren.
- Voorkom insporing (zone niet betreden met zwaar en groot materieel).

Advies:

- Ter plaatse kan de natuurlijke successie haar gang gaan. Zodra het waterpeil en het veen 'omhoog' komt, zullen de structuren vanzelf onder een veenlaag bedekt worden. Dit is niet erg aangezien de structuren in het bodemarchief bewaard blijven.

Rijksgrenspalen

Aanbevolen maatregelen:

- Jaarlijks opslag vrij maken in een straal van vijf meter rondom de grenspaal.

Advies:

- Probeer te achterhalen wie verantwoordelijk is voor de staat van de grenspalen. Omgevallen grenspalen of grenspalen in slechte staat zouden weer in ere hersteld moeten worden. Vooral het oudere type grenspaal. In dit kader is het aan te raden een gezamenlijk project op te starten met de 'Loakstenen- en begraafplaatsen commissie' van de Stichting Historische Sociëteit Enschede-Lonneker om gezamenlijk subsidieaanvragen uit te zetten.

Een foto genomen vanuit de zeer grote zandwinningskuil 'Wolfskoelen' in de hoge dekzandrug vlakbij de parkeerplaats van het Aamsveen.

Direct aan de oostzijde van de Glanerbeek liggen nog enkele kleine percelen met blauwgrasland. Een vegetatietype dat in vroegere tijden langs de Glanerbeek waarschijnlijk veel dominanter is geweest.

Zandwinningskuilen

Aanbevolen maatregelen:

- Jaarlijks opslag verwijderen (bosmaaier) in de hoog gewaarde zandwinningskuilen.
- Vanwege de omvang van de zandwinningskuil nabij de parkeerplaats (Wolfskoelen) is het aan te raden hier ook het blad en humus te verwijderen zodat ze naast een cultuurhistorische ook een ecologische functie kunnen vervullen.

Advies:

- Bepaal welke zandkuilen alleen onderhouden dienen te worden en welke zandkuilen ook een ecologische functie kunnen krijgen. In deze zandwinningskuilen dienen dan nadere maatregelen te worden genomen zoals het verwijderen van de strooisellaag zodat het oorspronkelijke dekzand weer vrij komt te liggen.

De zes eiken

Aanbevolen maatregelen:

- Het terrein rondom de zes eiken openhouden van opslag (jaarlijks maaien wat al gebeurt).
- Herplant indien één van de eiken in de toekomst het loodje legt.

Beek

Aanbevolen maatregelen:

- Oude (zij)lopen binnen de begrenzing van het Aamsveen herstellen en zichtbaar houden in het landschap.
- Creëer een open zone aan weerszijden van de beek met her en der opslag van broekbos (*lagg-zone*).
- Extensief maai-beheer in de 'natte overgangszone'.

Advies:

- Probeer in samenspraak uit te zoeken hoe ecologie en cultuurhistorie hier versterkend kunnen werken. Allicht biedt de historisch gereconstrueerde *Lagg-zone* met plukjes broekbos en open, natte hooilanden (blauwgrasland) hier inspiratie voor?⁹¹

Weg

Aanbevolen maatregelen:

- De hoog gewaardeerde wegen als structuurlijnen zichtbaar houden.
- Jaarlijks minimaal eenmaal maaien (tracé + berm).

Wal en greppels erf Lucassen

Het gaat hier om het voormalige erf 'Lucassen' bij het toponiem 'Schoapskamp' aan de zuidwestkant van het Aamsveen (zie kaart 2 en 3).

Aanbevolen maatregelen:

- Historische structuurlijnen van de erfinrichting zoveel mogelijk behouden. Het gaat dan om het gehele ontginningscomplex met cultuurhistorische elementen uit zowel hoofdstuk 2 als 3.
- De maatregelen zijn onder andere kopjes nader uitgewerkt (wallen, wegen, greppels, natte hooilanden).
- Voor de sloot of greppel rondom het historische erf wordt aanbevolen hier alleen slootonderhoud uit te voeren wanneer deze geheel dicht raakt met bladresten en bagger.

Grenspaal nummer 845-B (52). Opmerkelijk genoeg is op deze grenspaal het nummer 45 gebeiteld met daaronder het nummer 844. De rijksgrenspaal is klaarblijkelijk verplaatst en stond van oorsprong tussen de Knalhutte en het Lappenpad heeft gestaan.

Natte overgangszone & broekboshakhoutzone

Aan weerszijden van de beek lag in de middeleeuwen en nadien een zone die bestond uit natte zeggemoerassen en hier en daar plukjes (elzen)broekbos. In de late middeleeuwen en in de nieuwe tijd zijn delen van deze zone omgezet in hooilanden. De kans bestaat dat er zelfs een bepaalde wijze van bevloeiing werd gehanteerd. Het is een karakteristieke zone die vanuit cultuurhistorisch oogpunt zeker aandacht verdient.

Aanbevolen maatregelen:

- In de historische broekboshakhoutzone kan verruiging optreden met moerasvegetaties (ecologisch beheer).
- Structuur van oude ontginningen (hooilanden en kampjes) behouden met extensief maaibeheer (blauwgrasland).

Advies:

- Nader onderzoek of hier daadwerkelijk een vloeiwedensysteem is gehanteerd.
- Kijk of de ecologische doelstellingen versterkend kunnen werken aan de hand van de historische structuren van de oude ontginningen.

⁹¹ Zie de paragraaf 'Toponiemen in het Aamsveen en het broekbos langs de Glanerbeek' in hoofdstuk 3.

Cultuurhistorische elementen uit hoofdstuk 4 (kaart 3)

Wallen

Aanbevolen maatregelen:

- Eens in de 25 jaar de houtwallen afzetten om jonge opslag de kans te geven.
- De structuurlijnen intact houden.
- Voorkom insporing (zone niet betreden met zwaar en groot materieel).
- Het reliëf van de wallen behouden.

Advies:

- Aangezien het gebied vrij veel historische walstructuren bevat verdient het de aanbeveling om nader onderzoek te doen naar deze walstructuren. Op basis daarvan kunnen nadere keuzes gemaakt worden.
- Direct achter de nieuw gegraven ven in het noordelijke deel van het Aamsveen ligt een houtwal waarop een rij zeer grote hazelaarpollen groeien. Het is een waardevol cultuurhistorisch element dat zeker bewaard moet blijven. Geleidelijke verjonging in de hazelaarpollen wordt geadviseerd zodat deze naar de toekomst toe bewaard blijven.

Veendam/Compartimentdam

Aanbevolen maatregelen:

- Jaarlijks (of twee- of driejaarlijks) opslag verwijderen.
- Zo lang mogelijk de structuurlijnen intact houden.
- Voorkom insporing (zone niet betreden met zwaar en groot materieel).

Advies:

- Ter plaatse kan de natuurlijke successie haar gang gaan. Zodra het waterpeil en het veen 'omhoog' komt zullen de structuren vanzelf onder een veenlaag bedekt worden. Dit is niet erg aangezien de structuren in het bodemarchief bewaard blijven.

Beek

Aanbevolen maatregelen:

- Zie voorgaande paragraaf.

Sloot

Aanbevolen maatregelen:

- Alle sloten kennen een gemiddelde waardering. Ze hoeven daarom niet in stand te worden gehouden.

Restanten van de voormalige turfstrooiselfabriek zijn nog altijd zichtbaar. Een van de wandelpaden door het Aamsveen (aan de zuidkant) voert nog langs deze overblijfselen.

Weg*Aanbevolen maatregelen:*

- Zie voorgaande paragraaf.

Poel*Aanbevolen maatregelen:*

- Voortzetten van reguliere beheermaatregelen.

Ven*Aanbevolen maatregelen:*

- Voortzetten van reguliere beheermaatregelen.

Bomkraters*Aanbevolen maatregelen:*

- In overleg is geadviseerd een HVO te laten uitvoeren door een hiervoor gecertificeerd bedrijf. Gezien de bomkraters en het feit dat er vliegtuigen in het Aamsveen zijn neergestort bestaat de kans dat er ook niet gesprongen explosieven in het gebied aanwezig zijn.
- Eens in de dertig jaar uitbaggeren en opschonen.

Advies:

- Verken de mogelijkheid of de bomkraters een gedeeld cultuurhistorisch en ecologisch doel kunnen dienen als poel. Vooral de bomkraters die in het wat hogere zandlandschap liggen.

Uitkijktoren:*Aanbevolen maatregelen:*

- Uitvoeren van regulier onderhoud.

Turfstrooiselfabriek*Aanbevolen maatregelen:*

- Geen bodemingrepen op of nabij de locatie (straal van 15 meter aanhouden).
- Locatie kan blijven liggen en mag geleidelijk aan vervallen/verwilderden.
- Voorkom het gebruik van groot en zwaar materieel.

7. Kansencatalogus en onderzoeksaanbevelingen⁹²

Het natuurlijke landschap en prehistorische bewoning

Natuurlijk landschap weer beleven

Het oorspronkelijke natuurlijk landschap van opeenvolgend de stuwwal, het dekzand, de lagg-zone en het hoogveen is eeuwen lang zeer herkenbaar geweest. Zowel vanuit het Aamsveen de stuwwal op en andersom. Zorg ervoor dat in het ontwerp deze hoofdstructuur van het natuurlijk landschap weer beleefbaar wordt.

Hoge dekzandruggen

Door de veengroei zijn er relatief weinig prehistorische relicten teruggevonden. Als deze er al liggen, liggen ze voornamelijk op het dekzand onder het huidige veenpakket. Echter, een aantal grotere dekzandkoppen steekt boven het huidige veen (weer) uit. Om meer te weten te komen over de (pre)historische bewoningsgeschiedenis van het Aamsveen is het aan te bevelen om archeologisch onderzoek naar de hogere dekzandkoppen te doen.

Verhaal van de veengroei

Gebruik de hogere dekzandruggen om het verhaal van de veengroei te vertellen. Omdat het hoger is, is het een goed startpunt om een tocht door het Aamsveen te beginnen, want de dekzandruggen: liggen hoger in het landschap, waardoor je als bezoeker een goed uitzicht hebt; zijn van hoog gelegen (prehistorie), naar laag gelegen (middeleeuwen) naar hoog gelegen (huidige tijd) gegaan door veengroei en landschapsinversie.

Middeleeuws dorpslandschap

Oude dubbele loop van de Glanerbeek herstellen

De Glanerbeek had oorspronkelijk een dubbele loop. Deze ligt voor een gedeelte binnen, maar ook voor een gedeelte buiten het plangebied. Waarschijnlijk is de Glanerbeek gegraven, omdat het veen ontgonnen werd en oxideerde. Met het verdwijnen van het veen veranderde de waterhuishouding en was het noodzakelijk om de beek op te schuiven naar het oosten. Tevens is het mogelijk dat er in de waterafvoer van de beek is ingegrepen zodat de watertoevoer richting de Roodmolen beter gereguleerd kon worden.

Met het herstellen van de oude loop kan: 1. eutroof water uit Duitsland gedeeltelijk buiten het plangebied worden afgevoerd; 2. de drainerende werking van de huidige Glanerbeek behoorlijk worden beperkt; 3. de nieuwe, later gegraven Glanerbeek volledig worden gedempt, waardoor deze ook zijn drainerende werking verliest; 4. ingezet worden op ecologische doelstellingen om bijvoorbeeld blauwgraslanden weer terug te brengen (H6230 Heischrale graslanden, H4010A Vochtige heiden, H6410 Blauwgraslanden, H7150 Pioniervegetaties met snavelbiezen en H91E0C Vochtige alluviale bossen).

Zes dennen

Op oude foto's van zo'n negentig jaar geleden zijn de 'zes dennen' als een *landmark* in de weide omtrek van het Aamsveen te zien. Tegenwoordig zijn de zes dennen vervangen door zes eiken en zijn ze door bosgroei niet meer te beleven. Stel de zes eiken zodanig vrij dat deze weer een *landmark* in het Aamsveen worden.

Erve Lucassen

Erve Lucassen is een typisch historisch erf dat daar ligt vanaf de zestiende of zeventiende eeuw. Door het versterken van de karakteristiek en het terugbrengen van het dynamische grondgebruik met akkertjes, hooilandjes, extensieve weilanden, houtwallen, greppels, etc. kan er worden ingezet op kleinschalige biodiversiteit (patroonnatuur van H6230 Heischrale graslanden, H4010A Vochtige heiden, H6410 Blauwgraslanden, H7150 Pioniervegetaties met snavelbiezen en H91E0C Vochtige alluviale bossen).

⁹² Dit hoofdstuk is in samenwerking met Martijn Horst (Landschap Overijssel) tot stand gekomen.

Middeleeuwse landschapszoning

Naast de hoofdstructuur van het natuurlijke landschap kwam binnen het Aamsveen ook een zoning van cultuurlandschappen voor. Door hier weer op in te zetten kan zowel deze zoning worden hersteld als aan de Natura 2000-doelstellingen worden gewerkt:

- broek (zone van broek en vennen langs de Glanerbeek = hooilandjes van H6230 Heischrale graslanden en H6410 Blauwgraslanden)
- veen (zone van de dellen + kluundellen = H7110A Actieve hoogvenen)
- veen (zone van de koelen met afgravingen in het hoogveen + boekweitcultuur = H7110A Actieve hoogvenen)
- veen (zone van het veld aan de noordkant van het Aamsveen = H4010A Vochtige heiden)

Zetwallen/veenruggen

De historische structuren van de middeleeuwse zetwallen/veenruggen zijn uitermate geschikt om te compartimenteren zodat gezoned in kan worden gezet op levend hoogveen (H7120 Herstellende hoogvenen en H7110A Actieve hoogvenen).

Perceelgrensgreppels

Behoud van de perceelgrensgreppels staat haaks op de doelstellingen van Natura 2000. De greppels op zichzelf zijn cultuurhistorisch waardevol, maar niet van een zodanig unieke waarde dat dit de Natura 2000-doelstellingen moet beperken. Wat wel belangrijk is om zo lang mogelijk de zichtlijnen van de grensgreppels te behouden.

Duits grondgebied aan de Nederlandse kant en grensbeleving

De grens met Duitsland liep niet altijd zoals deze nu heeft gelopen. Aan het einde van de achttiende eeuw waren er nog veel Duitsers die een perceel hadden aan de Nederlandse kant (zie de kaart uit 1773). Door gebruik te maken van de oude rijksgrens in het ontwerp (en grenspalen weer rechtop te zetten) wordt niet alleen ingezet op het vertellen van het verhaal van het landschap, maar kan ook: betrokkenheid worden gecreëerd aan de Duitse kant om mee te gaan in het proces.

Kluundellen

Hoogstwaarschijnlijk zijn nog niet alle kluundellen (goed) gelokaliseerd. Deze moeten nog nauwkeurig op kaart worden gezet, zodat ze in het ontwerp kunnen worden gespaard, uitgezoneerd van recreatie of versterkt (juist voor recreatie). Een startgesprek met de oude beheerder Harry Koster lijkt hier een goed uitgangspunt.

Boekweitrestanten

Vrij uniek is het (grootste) boekweitperceel van het Aamsveen dat nog kenmerkend aanwezig is door de ontginningsgreppels en de –wallekes (incl. maatvoering). Binnen Natura 2000 goed te gebruiken om in te zetten op landschappelijk diversiteit door de vegetatie er af te halen, het reliëf intact te houden en het verhaal van de middeleeuwse boeren te vertellen. Plaggen is hier dus niet aan te bevelen. Overgroeiing met hoogveen is op zichzelf niet schadelijk (H7110A Actieve hoogvenen). De boekweitrestanten worden dan aan in het geheel aan het bodemarchief toegevoegd.

Wolfskoelen

De zandafgravingskuilen van de wolfskoelen kunnen weer vrij worden gemaakt van vegetatie en de wanden zo worden afgeschaafd dat deze weer geschikt zijn voor bijen en andere insecten (geen Natura 2000-doelstelling).

Hölterhof

Het verhaal van het Hölterhof is iets dat bij veel mensen tot de verbeelding spreekt. Niet alleen nu, maar al eeuwen lang. Het is bijzonder dat een verdwenen boerderij uit de dertiende of veertiende eeuw nu nog steeds in de overlevering voorkomt. Het lijkt daarom bij uitstek te gebruiken als recreatieve toegangspoort voor het Aamsveen. Vanuit het Hölterhof kunnen bezoekers dan via de dekzandruggen het veengebied in.

Recente landschap

Ontginning bij het Spik

Bij de negentiende-eeuwse ontginning ten oosten van Het Spik zijn nog veel oorspronkelijke elementen aanwezig. Opvallend zijn de grote hakhoutstoven van hazelaar. Door binnen Natura 2000 in te zetten op herstel van deze oude ontginning kan plaatselijk weer een palet aan grondgebruik worden gecreëerd, waarmee de biodiversiteit een behoorlijke impuls krijgt (H6230 Heischrale graslanden, H4010A Vochtige heiden, H6410 Blauwgraslanden, H7150 Pioniervegetaties met snavelbiezen en H91EOC Vochtige alluviale bossen).

Wegen

Voor doorgaande wegen was het veelal te nat in het Aamsveen. Pas vanaf de vroege negentiende eeuw komen er wegen langs de grenspercelen. Deze kunnen ook voor de toekomstige recreatieopgave weer een goede onderlegger voor ontsluiting van het gebied zijn.

Smokkel- en WOII-verhalen

De vele smokkel- en Tweede Wereldoorlog verhalen (met neergestorte vliegtuigen en bomkraters) zijn een goede ingang om bewoners te betrekken bij het gebied. Niet alleen door verhalen te vertellen, maar ook door verhalen op te halen.

Restanten van de turfstrooiselfabriek

De turfstrooiselfabriek, waar de naam vooralsnog niet van bekend is, heeft tevens een behoorlijke recreatieve potentie. In het ontwerp zullen de restanten zichtbaar gehouden moeten worden en kunnen wellicht dienen als start-, tussen- of eindpunt van recreatieve routes. Interessant is dan de vraag of een gedeelte van de route ook over het (tot nu toe onbekende) oude smalspoortracé kan lopen.

8. Literatuurlijst

Boeken

- Agterbosch, F.J.M. & H.F. Mensink, (2010). *Het markeboek van de Eschmarke. Transcriptie en register van de boeken van de Eschmarke gelegen in de huidige gemeente Enschede over de jaren 1455 – 1845.* Enschede.
- Albers, L.H., (1987). *Het gewichtloze gewogen. Cultuurhistorische betekenis van landgoederen.* Delft.
- Baas, H.G., et al. (2001). *Ontgonnen Verleden.* Hoorn
- Baas, H.G. & W.A. Ligtendag (1997). *Project 33 NBP Top Down [...].* Hoorn
- Bazelmans J., H. Weerts, M. van der Meulen (2011). *Atlas van Nederland in het Holoceen. Landschap en bewoning van de laatste ijstijd tot nu.*
- Beek, R., van, (2009). *Reliëf in Tijd en Ruimte. Interdisciplinair onderzoek naar bewoning en landschap van Oost-Nederland tussen de vroege prehistorie en middeleeuwen.* Leiden.
- Bell, J.S., J.W. Van 't Hullenaar & A.J.M., Jansen (2018). *Ecohydrologische systeemanalyse Aamsveen.* Bell Hullenaar Ecohydrologisch Adviesbureau & Unie van Bosgroepen (concept).
- Bieleman, J., (2000). 'De landbouw en het sociaal-economische krachtenveld'. In: *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Deel 3. Landbouw, voeding.* Schot, J.W., et al., Zutphen.
- Bloemhoff, H. & D. Worst, (2017). *Veldnaemen van Stellingwarf; Diel VII. Oosterwolde.* Oldeberkoop.
- Commissie voor Veldnamen (1992). *Veldnamen in Enschede.* Enschede.
- Deinse, Van & Benthem, (1889). *Gids van Enschede en Omgeving. De omgeving: Lonneker, Glanerbrug.*
- Delft, G.H.P., Dirx & J.A.J. Vervloet (1989). *Oude Leede: een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap.* Wageningen.
- Dijkstra, G. & A. Verlinde, (1992). 'Vroegere Borg van Enschede is nog steeds niet gelocaliseerd. Onderzoek aan de Hofstraat levert niets op.' In: 'n Sliepsteen, vol. 8, nr. 29.
- Dijkstra, H. & J.A. Klijn (1992). *Kwaliteit en waardering van landschappen.* Wageningen.
- Ebbers, G. & H. Van het Loo, (1992). *Bodemkaart van nederland 1 : 50.000. Toelichting bij het kaartblad 28 Oost - 29. Almelo – Denekamp.* STIBOKA, Wageningen.
- Farjon, J.M.J., G.H.P. Dirx, A.J.M. Koomen, J.A.J Vervloet & G.W. Lammers (2001). *Neder-landschap Internationaal. Bouwstenen voor een selectie van gebieden landschapsbehoud.* Wageningen, Alterra-rapport 358.
- Geel, B. van, (2010). 'De klimaatcrisis van 850 v. Chr.' In: *Westfriesland Oud en Nieuw.* Nummer 77, p. 88-101.
- Gerding, M., (1995). *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland Drenthe en Overijssel tussen 1550 – 1950.*
- Groenewoudt, B.J., & H.B.G. Scholte Lubberink, (2007). 'Essen en plaggendekken in Oost-Nederland vanuit een archeologisch perspectief'. In: *Essen in zicht. Essen en plaggendekken in Nederland: onderzoek en beleid.* Nederlandse Archeologische Rapporten, 34, p. 53-77.
- Hagens, H., (2000). *Op kracht van stromend water. Negen eeuwen watermolens op de Veluwe.* Hengelo.
- Halle, ter, H., (2008). *Zur Geschichte der westfälisch-niederländischen Grenze, Vreden.*
- Hendriks, J.A., (1999). *Cultuurhistorie van stad en land; waardering en behoud.* Utrecht.
- Hoopen, J. Ten, (2005). 'Twentse kluundellen.' In: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, nr. 23, p. 62-68.
- Horst, M. (2016). 'Gemeente Emmen. Historisch-geografische inventarisatie'. In: *Gemeente Emmen. Cultuurhistorische Waardenkaart, Emmen.*
- Horst, M., & T. Spek (2014). 'De landschapsbiografie. Hoe de mens het landschap heeft gevormd'. In: *Praktijkgericht onderzoek in de ruimtelijke planvorming. Methoden voor analyse en visievorming,* Wageningen, p. 103 – 125.
- Hove, J. ten, (2012). *Grensgang. Een historische reis langs de randen van Overijssel.* IJsselakademie.
- Hulshoff, A.L., (1990). 'Borg Enschede gelocaliseerd.' In: 'n Sliepsteen, vol. 6, nr. 24.
- Idzinga, A., (2005). *Een methode voor historisch-geografische waardering.* Velp.
- Jacobs, F., (2014). *Recht en onrecht in de marke Losser. Uit de geschiedenis van een marke.* Losser.

- Jongmans, A.G., et al., (2013). *Landschappen van Nederland. Geologie, bodem en landgebruik*. Wageningen.
- Kenemans, M.C., (2006). *Enschede. Usseler Es*. Amersfoort (ADC-rapport 413).
- Koers, A., (2015). *Twente en de Tweede Wereldoorlog*. Enter.
- Kolks, Z., (2007). 'Enschede. Een landstadje bij een grens.' In: *Overijsselse Historische Bijdragen*, nr. 122, p. 59-66.
- Landschapsbeheer Nederland, (2006). *Handboek Cultuurhistorisch Beheer*. Utrecht.
- Landschap Overijssel (1984). Beheerplan voor het natuurreservaat Aamsveen, 1984 - 1993. Dalfsen
- Linden, Van der, M., (2018). Palaeoecologisch onderzoek naar de ontwikkeling van het Aamsveen in ruimte en tijd. Zaandam, BIAxiaal, nr. 1041 (concept).
- Lintelo, Te, F., (2007). 'Enschede tijdens de Eerste Wereldoorlog.' In: *'n Sliepsteen*, vol. 23, nr. 91.
- Ministerie van CRM (1979). *Natuurwaarden en cultuurwaarden in het landelijke gebied*. 's Gravenhage.
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2013). *Cultuurhistorisch onderzoek in de vormgeving van ruimtelijke ordening; aanwijzingen en aanbevelingen*. Amersfoort.
- Schafraad, G., (2011). 'Familie Wasser en turfwinning in het Aamsveen / Amtsvenn bij Enschede.' In: *Twente Genealogisch*, nr. 2.
- Scholte Lubberink, H.B.G., (2014). *Enschede-Elferink Es. Van enkelgraf tot esgreppel; sporen van bewoning, begraving en agrarisch gebruik uit de prehistorie, Middeleeuwen en Nieuwe tijd*. Zwolle (Publicaties Archeologisch Depot Overijssel 3).
- Schönfeld, M., (1980), *Veldnamen in Nederland*. Arnhem.
- Seyger, G., (2010), *Oudheid van Twente*. Enschede.
- Snuif, C.J., (1930). *Verzamelde bijdragen tot de geschiedenis van Twenthe*. Amsterdam.
- Spek, T., et al., (2010). *Mens en land in het hart van Salland*. Utrecht.
- Spitzers, T.A., & P.J.L., Wemerman, (2010). *Archeologische begeleiding onder protocol opgegraven; Klokkensplas, gemeente Enschede*. Synthesgra, Doetinchem.
- STIBOKA, (1979). *Bodemkaart van Nederland 1 : 50.000. Toelichting bij de kaartbladen 34 West-Enschede en 34 Oost-Enschede – 35 Glanerbrug*. Wageningen.
- Stroink, L.A., (1962). *Stad en land van Twente*. Hengelo.
- Versfelt, H.J., (2003). *De Hottinger-atlas van Noord- en Oost-Nederland. 1773-1794*.
- Versfelt, H.J. & M. Schroor, (2005). *De atlas van Huguenin. Militair-topografische kaarten van Noord-Nederland. 1819-1829*.
- Visscher, R., (1988). *Aanpassingsinrichting Eschmarke. De bodemgesteldheid en standaardprofielen*. Wageningen, rapport 2005 (STIBOKA).
- Vliet, Van, K.M., (2002). *In kringen van kanunniken. Munsters en kapittels in het bisdom Utrecht 695 – 1227*. Zutphen.

Internetwebsites

- Voor krantenartikel: www.delpher.nl
- J.W. van Aalst, www.opentopo.nl.
- www.hisgis.nl (Overijssel en de laag 'Horigheid').
- www.topotijdreis.nl